

Simon Mágus tanításának és a simonianizmus későbbi gyakorlatának etikai vonatkozásai Hippolütosz *Refutatio* VI. könyv és a nag-hammadi „Magyarázat a Lélekről” (Ex. An.) alapján

Tóth Tamás Zoltán

A simonianizmus, melyet Irenaeus még az első eretnekségnek¹ (görögül: *hairezisz*), azaz az egyháztól elkülönülő keresztény filozófiai iskolának tartott, később olyannyira feledésbe merült, hogy a középkori latin Nyugaton a *szimónia* (az *Apostolok Cselekedetei* 8,18-19. nyomán, ahol Simon Mágus meg akarja vásárolni az apostolok gyógyító képességét) már az egyházi hivatások kiárusítását jelentette.

A nikaiai zsinat előtti korszakban Simon Mágus a hereziológiai és az apokrif apostollegendák hagyományában a nagyegyház talán leggyűlöltebb ellenségévé „minden eretnekségek atyjává” vált. Simon Mágus a simonianizmust feltehetően a Szíria-palesztinai Szamária-Szebasztéban alapította az i. sz. I. sz. közepe táján vegyes, hellénizálódott szamaritánus, (zsidó)keresztény hellénista és jórészt „pogány” környezetben.

Adamik Tamás² és a saját kutatásaim szerint mindhárom említett vallási közösség jelentős hatást gyakorolt Simonra. A Hippolütosz *Refutatio* VI-ban található simoni töredékeken a szamaritanizmusból bizonyos istennevek említése, a szamaritanizmusból valamint a zsidóságból és a zsidókereszténységből³ a Pentateukhosz iránti kitüntetett tisztelet (allegori-

---

¹ Iren. Adv. Haer. I. 23,2.

² ADAMIK TAMÁS: Hippolütosz: Minden eretnekség cáfolata. Hatodik könyv (Apophaszisz megalé). Bevezetés. In: *Vallástudományi Szemle*, 2005. 2. sz. 72-76. p. (Online: www.zskf.hu – 2009. október.) 75-76. p. További felhasznált források és irodalom: Actus Petri cum Simone. In: Acta Apostolorum Apocrypha post Constantinum Tischendorf. Ed.: Lipsius, R. A. – Bonnet, M. Leigzig, 1891. I:45-78. (Online: <http://khazarzar.skeptik.net> – 2010. április.); Antiphón Peri Alétheiasz I. (Oxiürh. Pap. 1364.) In: The Oxyrhynchus Papyri. XI. Ed.: Grenfell, B. London, 1915. (Graeco-Roman Branch.) (<http://www.archive.org> – 2012. február.) 95-101. p.; Hippolytus: Refutatio omnium haeresium. Ed.: Marcovich, M. Berlin – New York, 1986. (Patristische Texte und Studien.); Irénée de Lyon: Contre les Hérésies. Livre 1. II. Ed.: Rousseau, R. – Doutreleau, L. Paris, 1979. (Sources Chrétiennes.); Recherches sur Simon le mage. I.: L'Apophasis megalé. Ed.: Salles-Dabadie, J. Paris, 1969.; Texigiszisz etbe Tpszikhi. Expository Treatise On the Soul. In: The Coptic Gnostic Library. Nag Hammadi Codex II,2-7. Ed.: Layton, B. Leiden – New York – Kopenhága – Köln, 1989. II:135-169. (Nag Hammadi Studies, 21.) (Online: <http://khazarzar.skeptik.net> – 2012. október.)

³ E sorok írója szándékosan használja mind a „zsidókeresztény”, mind a „zsidókeresztény” szóalakot. Az előbbi alatt az első, zsidó származású keresztény csoportok, a két vallás határán álló, legalista rendszereit érti, az utóbbi alatt pedig a teljes (szamaritánus-)zsidó-keresztény (később -muszlim is) kultúrkört.

kus értelmezéssel párosulva), a hellénisztikus zsidóságból a *Septuaginta* használata, a hellénisztikus kereszténységből *Lukács evangéliumával* rokon hivatkozás Jézus-mondás hagyományokra, valamint Pál korintoszi levelezésére, az antikvitásból az *Odüsszeia* tekintélyi szövegként való idézése, Empedoklész, a sztoicizmus, a platonizmus és Arisztotelész filozófiájának ismerete, nyelvi és stílári szempontról az ázsiai stílusú görög retorikai nyelv használata mutatható ki. (A „*Magyarázat a Lélekről*” című mű hasonló összképpel rendelkezik.) A hagyomány egybehangzó véleménye szerint maga Simon is szamaritánus származású volt, ezért bármilyen csekély az ortodox szamaritanizmus szerepe tanításaiban, nem lehet kizárni annak hatását, annak ellenére, hogy tagadja ezt a kapcsolatot a jelenleg uralkodó paradigma.

A hereziológiai és a Péter-legenda hagyomány (*Recognitiones*, *Homiliák*, *Actus Petri cum Simone* és a későbbiek) viszonylag kevés hiteles adatot tartalmaznak Simon Mágus életéről, az ellenséges elfogultság miatt még kevesebbet, mint Péter apostolról, akinek fő ellenlábasként mutatják be.

Ma már Simon életének későbbi szakasza sem tárható fel objektív módon. Az *Actus Petri cum Simone* leírása szerint Rómába ment, ahol a Péterrel folytatott vetélkedés során az égbe akart felemelkedni, de az apostol imájának hatására lezuhant és összetörte magát, majd rövid időn belül meghalt.⁴ Ezzel szemben a Hippolütosz *Refutatio* VI. szerint visszatért szülőfalujába, Gittébe, ahol élve eltemettette magát, bízva abban, hogy a harmadik napon fel fog támadni és kikel sírjából, ami nem következett be.⁵

Mindkét hagyomány azon túl, hogy ellentmond egymásnak, Simont Jézus riválisának állítja be, mivel mennybeszállási vágyát abból akarta levezetni, hogy Jézus mintájára az Isten jobbán akart volna ülni, az utóbbi hagyomány pedig egészen nyilvánvalóan a feltámadás-történet paródiája kíván lenni. Azonban Simon vélhetően nem tartotta magát messiásnak (ez egy szamaritánus hellénistának amúgy sem mondana sokat), hanem (az idézetekből láthatóan) Jézus szerepét is nagyra értékelve, magát nála is nagyobbának vélte.

Az egyház negatív értékítéletét, amely erőteljesebb volt még a többi „eretnekvezérrel” szemben megfogalmazott averziónál is, elsősorban a következők váltották ki:

1. Simon Mágus az „Atyával” azonosította magát, így Jézusénál magasabb rendű isteni auctoritást tulajdonított magának. Az egyház Jézus riválisának, „hamis messiásnak” tartotta, mivel nem tudott megbékélni azzal, hogy a simoniánusok Simonhoz képest alacsonyabb rendű, de pozitív vallási alakként tisztelték Jézust, és ezért Simont a hereziológiai hagyomány mintegy „antikrisztusi” alakként próbálta feltüntetni.

---

⁴ *Actus Petri cum Simone* 25. fej.

⁵ Hippolütosz *Refutatio* VI. 19,3.

2. Simon Mágus a hagyomány szerint, kiváltott a türoszi bordélyból egy Heléna nevű prostituált rabszolganőt, és *hierosz gamoszra* (szent, kultikus nász) lépett vele arra hivatkozva, hogy ennek a nőnek a megváltására érkezett a világba, akit „*Első Gondolatának*” (Epinioia/Ennoia) és „*mindenek Anyjának*” tartott.

Simon azt állította, hogy a gonosz erők (*dünameisz*) (akiket későbbi követői más ókeresztény eretnokségek hatására a világot teremtő gonosz angyaloknak tartottak)⁶ az Epinoia-Heléna iránt érzett szexuális vágytól hajtva ki akarták szolgáltatni, prostituálni maguknak, és ezért halandó asszonyok testébe vetették, hogy uralkodjanak fölötte. Ezek közé a megtestesülések közé tartozott, Simon Mágus vagy a simoníanusok szerint, már a trójai Heléna is. Így igen tág tér nyílt a simonianizmus számára, hogy felhasználják misszionálásra a Simon korai tömegbázisát jelentő, hellénizálódott Szamária-Szebaszté város lakossága között elterjedt antik vallásosság szinkretizmusával jellemezhető kultúrát.

A simoníanusok számára Simon Mágus és a bordélyházi Heléna kapcsolata adhatott mintát a férfi és nő közötti szabad szerelem egyszemélyes

⁶ Az a szövegkritikai ellentét bizonyítja, hogy csak később hittek az angyalok világtörémtői, valamint kinyilatkoztató-törvényhozói („*prophétasz hüpo tón kozmopoión angelón empneuszthentasz*”) szerepében (Hippolütosz Refutatio VI. 19,3,7-8.; Iren. Adv. Haer. I. 23. fej.), viszont már korábban is a gonosz „erőknek”, „a prostitúció világralkodó szellemeinek” (*dünameisz*, „*nkoszmokratór ...mpnevmatikon ntponiria*”) evilág feletti uralmában (Hippolütosz Refutatio VI. 19,2.; NHC II,6 131,14-15.), amely kimutatható (ezen a frazeológiai különbségen túl) a két forráscsoport egyrészt a Hippolütosz Refutatio későbbi eredetű részei, és Iren. Adv. Haer. alapvető forrásai, másrészt a korábbi szövegtörténeti egységei és az ezekkel közel egyidős *Ex. An* között, ahol a „*Nagy Erő*”, illetőleg „*az Atya*” mint pozitív „Teremtő” istenalak szerepelnek (Hippolütosz Refutatio VI. 13. fej.; 19,4.; Iren. Adv. Haer. I. 23,1.), ezen túl az ótestamentumi kinyilatkoztatásnak itt még tekintélyi, azaz a jó erő(k)től ihlettként történő idézetei olvashatóak (Hippolütosz Refutatio VI. 9,3.←Exod. 24,17. és Deut. 4,24.; 9,8.←Dániel 4,7-9.; 10,1.←Ézsaiás 5,7.[LXX]; 10,2.←Ézsaiás 40,6-8.[var.]=1Péter 1,24-25.; 13. fej.←Ézsaiás 1,2. és Gen. 1,31.; 14,1.←Exod. 20,11. és Gen. 2,2.; 14,3.←Példabeszédek 8,23,25.; 14,4.←Gen. 1,2.; 14,5.←Gen. 2,7. és 1,26.; 14,7.←Ézsaiás 44,2.; 14,8.←Ézsaiás 44,2.; 14,8.←Gen. 2,10.; 15,1-16,4-ben a Pentateukhosz, azaz „Mózes Törvénye” kötetének a görög címeit allegorikusan magyarázzák; 16,5.←Ézsaiás 2,4.; 17,2.←Gen. 1,2.; 17,5.←Gen. 3,24.; NHC II,6. 129-130.←Jeremiás 3,1-4.[LXX] és Hoseás 2,4-9.[LXX], valamint Ezékiel 16,23-26.; 133.←Gen. 2,24. és 3,16., valamint Zsoltárok 44,11-12.[LXX]=45,10-11.[MT], továbbá Gen. 12,1.; 134.←Zsoltárok 102,1-5.[LXX]=103,1-5.[MT]; 135-136.←Ezékiel apokrifon frg. és Ézsaiás 30,15,19-20.[LXX]; 137.←Zsoltárok 6,7-10.[LXX]=6,6-9.[MT]).

A változás vélelmezhető oka egy korai, ténylegesen gnosztikus rendszer hatása, amely (mint olyan) a világteremtést és az ótestamentumi szövegeket gonosz, a jó ősprincipiumból degradáció folytán létrejött lényeknek (más gnosztikus irányzatokban többé-kevésbé egy lénynek) tulajdonította.

pozitív vallási megítélésére,⁷ amelyet megszentelő erejűnek tartottak, szemben az ógyházzal (A keresztény protoortodoxia ugyanis, mint közismert, a házasságon kívüli nemi érintkezést kizárólag negatív módon ítélte meg.).

Mindamellett talán az egyetlen hereziológiai hagyománytól érintetlen simoniánus mű a nag-hammadi „*Magyarázat a Lélekről*” (*Ex. An.*) erőteljesen elítéli a prostitúciót,⁸ melyet a zsidó-keresztény szóhasználat ugyanazzal a kifejezéssel illet, mint a házasságon kívüli nemi kapcsolatot (elsősorban hajadonok esetén).⁹ Igaz, az utóbbi mű „szellemi értelemben” használja a prostitúció fogalmát, így a kötetlen nemi kapcsolat nem tartozott szoros értelemben az általa elítélt magatartásformához, sőt Heléna „az Atya” (talán megengedhető a szöveg illetén értelmezése) emanációja általi megváltása mintájára lehetett pusztán nem mindennapi *hierosz gamosz* is. Erre utalhat a Hippolitosz Refutatio VI-ban¹⁰ az, hogy az ilyen férfi és nő közötti szerelmi kapcsolatot „igazi agapénak”, keresztény értelemben vett feltétlen szeretetnek tartották.

Mindezekből látható, hogy a hellénizmus homoszexualitás és biszexualitás iránti pozitív attitűdjéhez elutasítóan, vagy legalábbis passzívan viszonyulhattak. Az is kérdéses, hogy a „szabad szerelem” a simonianizmusban meddig terjedt: (1.) egy egyszeri beavatási szertartáshoz tartozott, amelyben egy férfi és egy nő „törvényen kívüli” nemi kapcsolatot létesített egyetlen alkalommal, amelyben a műsztagogosz (beavató pap) egyszer egy életben „megváltotta” a női hívőt, illetve egy műsztagogosz nő egy férfi hívőt, (2.) „szent nászban” egyesült párok bizonyos ünnepeken nemi érintkezést folytattak, (3.) a szertartásokon rendszeresen gyakorolták a férfi és nő közötti szabad szerelmet, vagy (4.) általános volt a „*xenon mixei*” az ellenkező neműek között.

A (SALLES-DABADIE felosztása szerinti) 8., a 8bis. és a 9. töredékekben erőteljesen pozitív szerepben jelenik meg a gyermeknemzés és a terhesség, akárcsak a magvetés archetipikus képe (19,5-ben), amely a földművelést ismerő kultúrákban a gyermeknemzés példázataként szerepel. Ez is bizonyíthatja, hogy a simoniánusok a „szabad szerelmet” a szakrális célok mellett gyermeknemzés céljából sem ítélték el. Ez a momentum jelentősen megkülönböztette a simonianizmust az olyan, gyökereiben is gnosztikus keresztény eretnkségektől, melyek kezdettől fogva a világot „gonosz erők” alkotásának tartották, és ezért, hogy ne szolgálják a teremtő erő(k)et, vagy a cölibátust vagy a „magtalan” szabad szerelmet értékelték pozitívan.

A korai simonianizmus, amely még Simon Mágust tartotta teremtőnek, azaz „*super omnia paternek*”,¹¹ és Helénát „*mindenek anyjának*”,¹² már vélhetően gyakorolta az ellenkező neműek közötti „szabad szerelmet.”

⁷ Hippolitosz Refutatio VI.19,5.

⁸ NHC II,6. (például:) 130.

⁹ A héber *z^enut*, görög *porneia* jelentése egyaránt: „prostitúció, paráznaság”.

¹⁰ 19,5.

¹¹ Iren. Adv. Haer. I. 23,1.

¹² Iren. Adv. Haer. I: 23,2.

Később, amikor már a teremtést gonosz angyaloknak tulajdonították, megjelent a libertinizmus egy fokozottabb formája, annak következtében, hogy gnosztikus hatásra a világ megalkotását és a mózesi-prófétai normarendszert elvetették.

Ekkor már az antinomizmus, Hippolütosz *Refutatio* VI. alapján, vélhetően hivatkozott az antik filozófiai tradíció szofista áramlatához tartozó téziszre. Ez az etikai cinizmust hirdető tantétel megkülönbözteti a természetes, ösztönös, ököljogon alapuló, pozitív értelemben vett titkos „igazságot”, melyről úgy tartották, hogy „természet szerinti” (kata phüszin), és a „természetellenesnek” tartott, igazságosságon és bizonyos fokú altruizmuson alapuló, az eredeti szofista értelmezés szerint a társadalom által, míg ezen simoníanus szemelvénnyel szerint a világteremtő angyalok által elrendelt „törvény szerinti” (kata nomon) világrendet.¹³ A „kata phüszin” és a „kata nomon” közötti különbségről, valamint ezek jellemzéséről szóló tan végső forrása vélhetően Antiphón *Peri Alétheiasza*¹⁴.

A gnosztikussá váló simonianizmus (ahogy más gnosztikus rendszerek is vélték) a Pentateukhoszt, melyet a zsidó-keresztény szóhasználat Törvénynek (Nomosz) nevezett ebben a korszakban, merőben negatívan értékelte, így hasznossá vált a simoníanus ideológia számára a kifejezés összeesküvése a szofizmus szekuláris értelemben használt „kata nomon” fogalmával, azaz a „törvény szerinti” világrendről alkotott felfogás kulcsszavával, mivel abban a kifejezésben is a „nomosz” szó szerepel.

A simonianizmus sajátos szexualitásával és etikai cinizmusával éppen ellenkező utat kezdett meg, mint az ógyház és a reneszánsz, valamint a reformáció előtti egyház. Az egyházi kereszténység mintaképe a prófétai nótlenségben élő Jézus, a szerzetesség archetípusa, míg a simonianizmusé a nászpárját az erők vagy angyalok és a bordélyház bilincsei alól kiszabadító „Atya” volt. Az előbbi a mindinkább mindörökké szűz Mária, aki olykor már az ágostoni áteredendő büntől is mentes, az utóbbi egy prostituált, akiben „az Első Gondolatot” vélték felismerni. Az egyik alapja a világ normáinak szigorú betartása egy lelki ellenzékiesség mellett, a másik tagadott minden normát, de vallási szempontból a prekrisztian világ számára erősen konformnak tűnő kultuszt gyakorolt, miközben a világot a rossz erőktől eredeztette. Az előbbi a szexuális érintkezés miatt az ősszüők bűnének átadását látta a gyermeknemzésben Ágoston óta (áteredendő bűn), az utóbbi az istenképiséget, és így az üdvözülés lehetőségét a sperma és az anyatej által „közvetítette” a gyermek számára.¹⁵

¹³ Hippolütosz *Refutatio* VI. 19,8.

¹⁴ Oxürh. pap. 1364.

¹⁵ Hippolütosz *Refutatio* VI. 17,4-6. Simon Mágus szerint a tűz, az isteni szubsztancia a férfiakban spermává, a nőkben pedig tejjé alakul. Ezek biztosítják az „istenképiség”, és így az üdvözülés lehetőségének átörökítését.

A szentlászlói pálos kolostor a baranyai Olasz község határában

Patton Gábor

Az alapítás körülményei

A 16. század elején a pálosok rendi krónikása, Gyöngyösi Gergely tudósítása szerint „ugyanaz a rendfőnök (István) az Úr 1295-ik évében a régi Szentlászló kolostort Baranyában Óvári Konrád mesterrel újjáépítette”. Ritka, mondhatni szerencsés helyzetben vagyunk az alapítás körülményeivel kapcsolatban, mivel e forráson kívül még két hiteles oklevél is fennmaradt. Viszont ezekben legalábbis közvetlen módon nincs utalás arról, hogy itt egy régi templom felújítása vagy átépítése történt volna meg. Az első magának az alapítónak, Óvári Konrádnak a saját oklevele, amelyben leírja, hogy Olasz, Hásságy és Héder falu határából kiszakított Szentága földet tartozékaival együtt a pálos remetéknek adta. Ezek jelentettek jobbágytelkeket, szántóföldeket, réteket, legelőket, erdőket, szőlőket és egyéb haszonvételeket. A bővebb oklevélvariánst már a pécsi káptalan készítette el. Eszerint Óvári Konrád az említett, egymással szomszédos birtokokból „kivett egy részt”, ami arra utalhat, hogy ezek még nem voltak pontosan elkülönítve, és a határaik sem voltak teljes egészében lakottak. Mivel azonos birtokosról volt szó, ezért ez könnyen megmagyarázható. Ennek a „terra”-nak a leválasztását követően az alapító megengedte, hogy ide népek költözzenek.

Az új birtok Szentága földön létesült. E név önmagában is figyelemreméltó és bővebb elemzést igényel. Utótagja a „vízfolyás” jelentésű régi magyar „ág” szóból származik. Arról a közelben csordogáló patakról nyerte az elnevezését, amely az év bizonyos időszakaiban ki szokott száradni. Előtagja viszont már nyilván valamilyen szent, vagy legalábbis kultikus hely korábbi létére mutat vissza. Mindkét oklevélben igen részletes határbejárás találunk, nem túl jelentős eltéréssel a határjeleket illetően. Érdekes, hogy szerepel bennük egy megjelölt nagy fűzfa is, amely mellett „Salamon sírhalma” volt megtalálható. Felvetődik a kérdés, hogy vajon miféle sír volt az, amelyet már ekkoriban ilyen konkrét személynévvel illettek. Hiszen, ha valamilyen régebbi korból származó, például későbronzkori vagy kelta halomsír lett volna itt, akkor nyilván csupán köznévként nyer elnevezést. Egy 1403-ból való, többszörösen átírt oklevélrészletből arról értesülünk, hogy már Salamon király kápolnát létesített volna ezen a helyen. Az oklevél töredék hibás, 1058-as keltezésű, ekkor Salamon még nem ült a magyar királyi trónon. Ennek ellenére nem biztos, hogy hamis oklevéllel van dolgunk, Szentpétery Imre úgy értékeli az oklevélrészletet, hogy valószínűleg csak egy későbbi eseményt tulajdonítottak neki, Györffy György szerint viszont hamis. A diplomatikai bizonytalanságok ellenére nem zárható ki, hogy akár már Salamon király idejében is állhatott itt valamilyen templom, amely később omladozni kezdhett, majd köréje a később pálosnak elnevezett remeték gyülekezhetek. Ez utóbbi megállapí-

tás persze egyelőre nem más, mint csupán további kutatásokra sarkalló feltételezés.

Ami az eddig elmondottakból bizonyosnak tűnik a kolostor megalapításával kapcsolatban, az a következő sorokban így összegezhető. A szerzetesház 1295-ben már egy szent, avagy kultikus területen lett újjáépítve, illetőleg átépítve. Ez Szentága földön történt, és nem lehetett előzmény nélküli. Gyöngyösi Gergely tehát nem tévedett. Közel két évszázad múltán az épület ismét romossá válik. Ezért a pápa 1472-ben engedélyt ad új templom létesítésére, amelyet úgy kellett felépíteni, hogy a régi helyén azért egy kápolna megmaradjon. Ez amúgy megfelel a korabeli kánonjog előírásának, amely csak saját birtokon belüli áttelepülést engedélyezett a szerzetesek számára. Tehát az új, 1487-re elkészülő templom helyszíne közel lehetett a régihez.¹

Az alábbiakban vizsgáljuk meg, hogy mit tudunk a kolostor alapítójáról! Óvári Konrád élettörténetét felvázolva talán választ kaphatunk arra a kérdésre is, hogy miért érezte szükségét e kolostor megalapításának.

A Győr nemzetségből kisarjadt familia a 13. század folyamán már a bárói réteghez tartozott. Az Óváriak első monostorukat Zselicszentjakabon emelték, amelyet sorra gyarapítottak birtokokkal még a 11-12. század folyamán. A másik híres apátságot a 13. században szintén bencésekkel népesítették be Lébényben. A nemzetségből több nádor, ispán, sőt kalocsai érsek is kikerült, birtokaik főként Győr, Sopron, Moson és utóbb Baranya megye területén feküdtek. A címerük kék pajzson arany liliomot ábrázolt. A család két fő ága közül az Óvári-Kéméndi jutott fontosabb közéleti szerephez. Óvári Konrád nem csak kirívóan hosszú életet élt meg (1239 és 1299 között emlegetik oklevelek), hanem meglehetősen kalandos életutat járt be. 1258 körül már borsodi ispán, majd 1260-ban királynéi főpohárnok mester lett. Mivel Ottokár cseh királyhoz fordult segítségért, és ellenfelei ellen német csapatokat vezetett, továbbá hamis pénzt veretett, IV. Béla hűtlenné nyilvánította. V. István ifjabb király hathatós támogatásával azonban mégis kegyelmet kapott, és így elkobzott birtokainak egy részét visszakapta. 1290 körül baranyai birtokaira szorult vissza, ahol Jakab nevű fiával együtt

---

¹ GYÖNGYÖSI GERGELY: I. Remete Szent Pál Remete Testvéreinek Élete. Ford.: P. Árva Vince. Pilisszántó, 1998. (továbbiakban: GYÖNGYÖSI, 1998.) 46. p.; Hazai Okmánytár. Kiadják: Nagy Imre – Paur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső. VIII. köt. Bp., 1891. 356-360. p.; Salamon király állítólagos oklevéltöredékének (Dl. 1430.) kritikájáról ld.: SZENTPÉTERY IMRE: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp., 1923. I. köt. 15. regeszta.; GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp., 1987. (továbbiakban: GYÖRFFY, 1987.) I. köt. 398-399. p. Amúgy az oklevél Nova Villa határjárását tartalmazza. KNAPP ÉVA: Pálos gazdálkodás a középkori Baranya megyében. In: Pálos rendtörténeti tanulmányok. Szerk.: Sarbak Gábor. Csorna, 1994. (Varia Paulina I.) (továbbiakban: KNAPP, 1994.) 70-71. p.; Baranya megye földrajzi nevei. Szerk.: Pesti János. Pécs, 1982. (továbbiakban: PESTI, 1982.) I. köt. Belvárdgyula 175/94. számú neve. Itt egy erdővel borított völgy volt még a 18. század végén: ez a „Salamonka”. A kánonjogi információ Püspöki Nagy Péter szíves szóbeli közlése, amelyet ezúton is megköszönök. (A Szerző.)

Kéménden várat építtetett. Az itt élő urakkal meglehetősen sok viszálya, nézeteltérése, hatalmi harca adódott. Erősen nyomasztotta a lelkiismeret. Méltán. Ez egyértelműen kiviláglik magából az alapítólevélből is, amely a birtokok felsorolását követően úgy fogalmazza meg az alapítás lelki indokát: „hogya szülei és nemzetsége és saját utódai számára bűnbocsánatot szerezzen.”²

A következőkben röviden meg kell emlékeznünk a Szentlászló kolostor alapítása táján a birtokában lévő területek népességéről. Az „Olasz” mindjárt első hallásra is felkeltheti az érdeklődésünket. A falut elnevezése alapján újlatin nyelvet beszélő hospesek hozták létre, valószínűleg még a 12. század folyamán. Ezeknek a föld-, és főként szőlőművelő telepeseknek itt egy tömbje alakult ki: Olasz-Árpád (Nagyárpád), Birján, Bogád, Lothard és Udvard térségében. Olasz falu máig őrzi az egykor idetelepülő utóbb magyarrá lett etnikumot, ha csupán családnevek formájában is. Ők a franciás hangzású Jerant és a Prévoz famíliák. Nem zárható ki, hogy az utóbbi család őse esetleg a hospesek vezetője lehetett jó 800 évvel ezelőtt. Egy 1181-ből való oklevél ugyanis „prépostnak” nevezi a telepések vezetőjét. A „Prepost” elsősorban Észak-Franciaország területén jelölte az előjárójukat. Egy másik, hatalmaskodásról szóló oklevél szerint 1285-ben Lőrinc nádor fia, Kemény lerombolta Gyulát, Óvári Konrád fiának Jakabnak pedig hat vallon jobbágyát megölte.³

A szőlőművelés a birtokcentrum mellett már ekkor igen jelentős lehetett. 1316-ban a szerzetesek szőlejét említik Kemed faluban (ma: Máriakéménd), ugyanekkor Tölben pedig a termésüket. 1330-ban Konrád unokái ősi nemzetségi birtokaikat felosztották, közöttük a remeték Nakfalva (Remetefalva) és Szentlászló nevű falvait. A kolostort, amelyet ekkor Hásságy határához számítottak, közösnek hagyták. Később Hásságy faluról nevezte Óvári Konrád fia, Jakab magát. Amúgy e falu igen korai említésű, már 1068-ban feltűnik egy oklevélben. Az 1330-as évek előtt már bizonyosan volt temploma is, mivel papja fel van sorolva a pápai tizedfizetők listáin. Héder (vagy Hidor) hasonlóan az Óváriaké volt. Mindkét falu egészen a török foglalásig létezik, még az 1542. évi adólajstromban is sze-

² Documenta Artis Paulinorum. Szerk.: Gyéressy Béla. Bp., 1978. (továbbiakban: DAP. 1978.) III. köt. 404. p.; Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp., 1901. II. köt. 94-109. p.; ENGEL PÁL: Középkori magyar genealógia. Bp., 2001. (CD-ROM.) (továbbiakban: ENGEL, 2001.)

³ BALATINÁ CZ JEROMOS – CSEPELY-KNORR ANDRÁS: Hat falu a közös úton. Belvárdgyula, 1972. (továbbiakban: BALATINÁ CZ, 1972.) 36-37. p.; KOSZTA LÁSZLÓ: Egy francia származású főpap Magyarországon. Bertalan pécsi püspök (1219-51) In: *Aetas*, 1994. 1. sz. 64-65. p.; GYÖRFFY, 1987. 311. p. Pécsudvardon a közelmúltban fedeztünk fel terepbejárás során egy Árpád-kori udvarházat, amelyet már 1181 előtt felépítettek. Az ekkor íródott oklevél érdekessége, hogy nemcsak a praedium részletes határaitól tájékoztat, hanem az itt élő népek foglakozásáról is hírt ad. Még azt is tudjuk, hogy ki volt az udvarház takarítója. PATTON GÁBOR: Kora Árpád-kori udvarház Pécs tőzsomszédságában. 2002. (Kézirat.)

repelnek. A török hódoltság után újjáépült Hidort 1950-ben csatolták Olasz községhez.⁴

Kéménd, amelyről a birtokosztályt követően a család egyik ága nevezte magát, a 13. század második felétől már három részből állott: a vár alatti Váralja, Kis-, illetve Nagykéménd. Henrik fia, János elfoglalta ugyan a kéméni várat és a hozzá tartozó falvakat (Hásságy, Héder, Olasz, Gyula, Belvard, Nyomja, Petre, Geréc, Tól, Tabód), de Károly Róbert ezeket 1316-ban visszaadta Óvári Jakab árváinak. Az 1330-ban megejtett birtokosztály szerint közösnek hagyták a váraljai vásárvárat, a nyomjai hídvárat, a Geréc és Cserhegyet, valamint a szentlászlói és a geréchegyi monostor (?) kegyuraságát. Továbbá arról is megegyeztek, hogy Konrád magister (1315-56 között tűnik fel oklevelekben) közös elhatározás nélkül felépítheti a lerombolt kéméni várat.

Nyomja falu már nem élte meg a török hódoltságot, csupán a dűlő neve maradt fenn, 1948-ban területét Szederkényhez csatolták. A geréci „ecclesia” kifejezéssel illetett egyházi épület nem valószínű, hogy szerzetesház volt. Ebben a térségben amúgy is sűrűsödnek a kolostorok. A szenttrinitási bencés, a bajcsi pálos és ágostonrendi kanonokok Szentkereszt tiszteletére emelt szerzetesházai alig egy-két kilométerre feküdtek egymástól. Ezért nem tartjuk valószínűnek, hogy itt még egy negyedik is létesült volna. A ma Palkonyához tartozó, jórészt már visszaerdősödött szőlőhegyen eddigi terepbejárásaink során nem találtuk meg a helyét. Az említett 1330. évi birtokosztályt követően az Óvári familia a „Kéméni,” illetve a „Gyulai” ágakra vált szét. A „Gyulaiak” előnevüket a kolostor közelében lévő Gyula faluról vették fel, ahol egy váruk is állott. Ez ma Belvárdgyula. A Gyulaiak ezután talán a Lackfiakkal állhattak szerviensi viszonyban, ugyanis 1363-ban Lackfi Imre relációjára kaptak pallosjogot baranyai birtokaikra.⁵

⁴ GYÖRFFY, 1987. 314., 315., 352., 396. p.; CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp., 1894. II. köt. 489., 512. p. Tól szerepel még a 16. század közepén is a Várdai, Kéményi és Eősy javakról készült lajstromban „Theowl más néven Crasso” formában. Ebből nyilvánvaló, hogy a Karassó, mai nevén a Karasica folyó közelében feküdt. TIMÁR GYÖRGY: Királyi sziget. Pécs, 1989. (továbbiakban: TIMÁR, 1989.) 267., 452. p.

⁵ GYÖRFFY, 1987. 323-324., 351. p.; ENGEL, 2001.; ENGEL PÁL: Baranya megye az országos politikában. In: Tanulmányok Petrovich Ede tiszteletére. Szerk.: Font Márta – Vargha Dezső – Vonyó József. Pécs, 2001. (Tanulmányok Pécs történetéből, 8.) 69. p.; TIMÁR, 1989. 267., 373., 382. p. Nyoma utoljára a Szigetvár körüli falvak 1565-ből való urbáriumában tűnik fel. A kéméni várról megjegyzi Dénes József várkutató régész, hogy „maradványai a megye egyik legszebb, egyedi védelemre méltó várhelyét jelentik, minél előbb dokumentálni kellene a mai, még igen jónak mondható állapotát”. DÉNES JÓZSEF: Jelentés a Baranya megyében végzett várbejárásról. Máriakéménd-Törökvár, 2002. április 4. (Kézirat.)

Per a pécsi püspökkel

A pécsi püspök több baranyai kolostorral is próbálta a felsőbbségét érzékeltetni. Még olyanokkal is, amelyeknek nem ő volt az alapítója, illetőleg a kegyura. A szentlászlói kolostor is ezek sorába tartozott. Csak annyi történt, hogy a szomszédos birtokon lévő népeik, a püspöki „jobagió”-k rátámadtak a pálosok birtokára. Pontosabban a per előbb keletkezett, ugyanis már 1380-ban a megyei alispán és a szolgabírák tanúsították, hogy Szentága birtokot a püspök elfoglalta és birtokában tartja. Ez a terület pedig a pálosoké volt. A tényleges eljárás a pécsváradi konvent előtt indult el 1395-ben. Érdekes, hogy ekkor „gyulai testvéreknek” nevezték a pálos atyákat, ami a szomszédos Gyula falu hatását tükrözi.⁶

A per fő kiváltó oka az a nagymérvű hatalmaskodás volt, amelyet a püspök emberei Andics György vezetésével a püspöki birtokot képező Dörgicse felől Szentága irányába menve vittek véghez. Mi is történt valójában? A birtokra támadt hatalmaskodók lerombolták a határjeleket, a gazdálkodási egységeket egymástól elválasztó árkokat, kerítéseket, sövényeket is tönkretették. Nemcsak a kolostor erdejét égették fel, hanem a remeték egyik mezejének közepén közutat készítettek. A testvérek szőleit, kenderüket és zabjukat is elpusztították állataikkal lelegettetve a termést. Ennél súlyosabb is történt: az itt élő telepések közül többet véresre vertek, néhányat pedig megöltek. A leírásokból viszont kiderül az is, hogy a szerzetesek sem hagyták annyiban a támadást: azokat a marhákat, amelyek a szőlőkben kárt okoztak kiűzték onnan, illetve elvették a kár fejében. A támadók a saját birtokukra visszatértükben Istentől nem félve még négy nyilat is kilóttak a kolostorra. 1401-ben István vikárius tiltakozott, mivel a püspök fakápolnát építtetett Szentágán. Még ez évben a hatalmaskodó püspöki jobbágyok két ekét megrongáltak, egy patakot vezettek át a szántókon. Így a vetések nagy része elpusztult. A hosszas pereskedés végül 1402-ben Garai Miklós nádor ítéletével zárult le, aki a birtokot a szerzetnek ítélte oda, és a püspököt költségekben elmarasztalta. Az eljárás során a pálosok az 1295. évi alapítólevelet hozták föl, illetve az ott leírt határokat. Ami több mint érdekes, hogy a püspök viszont Salamon király ominózus 1058. évi (sic!) oklevelére hivatkozott. A szerzet István nevű vikáriusa azonban bebizonyította, hogy ezen oklevél határjárása nem fedi le a vitás területet. A nádori ítéletet követően ismételt, új határjárás következett. A szerzet 13 papja mezítláb leoldott cingulussal, s a fejük fölé földet emelve tették le a már kijelölt határnál az esküt arra, hogy az a régi határral megegyezik. Ekkor Szentágát és Dörgicset elhatárolták egymástól. E forrás szerint 12 jobbágytelket mondanak a szerzetesekhez tartozónak. Ezeket valószínűleg a gazdasági telep colonusainak a házait értették. De mint alább látni fogjuk, még

⁶ DAP. 1978. 406. p.; KNAPP, 1994. passim.; BALATINÁ CZ, 1972. 78. p. A kolostor helyétől nem messze találjuk a különös nevű „Szamár hegy”-et, amelynek azonban semmi köze nincs az állathoz, ószláv nyelven ugyanis a jelentése „Zamar” = „Őrhegy”. (Balatinác Jeromos szíves írásbeli közlése, amelyet ez úton is köszönök.) Ennek terpei felderítése még hátravan.

később is lakott itt püspöki „iobagio”, tehát olyan társadalmi réteg, kinek a szabadsága csupán az egyházi birtokon belül érvényesült.⁷

A szentlászlói kolostor birtokai és a birtokszerkezet sajátosságai

F. Romhányi Beatrix a 14. század második felére tehető rendi konstitúciót megvizsgálva kimutatta, hogy a szerzeteseknek a korai időszakban főként a saját kétkézi munkájukból kellett megélniük. Ez a szabályozás a középkor végéig fennmaradt, viszont a falvak és jobbágyságok birtoklásának a tilalmát nem sokáig tartották be. A monografikus igényvel íródott művében kijelenti, hogy a pálosok önellátását biztosították a kisméretű szántók, szőlők, gyümölcsösök, halastavak, malmok, erdők, nyájak. Ezek közül komolyabb pénzbevételei forrást csak a szőlők és a malmok jelentették, utóbbiakat eredetileg is bérbeadásra szánták a donátorok. A középkor végére megváltozik ez a kép. A szerző a formulariumokba bemásolt oklevélmintákat elemezve legfontosabbnak a pénzádományokat tartja, de az alamizsna és egyéb javadalmak adományozása is jelentős. A pálos atyáknak a prédikálásért és a lelki gondozásért is járt alamizsna. Ekkorra már nem ritka az sem, hogy városi házak a tulajdonukba kerülnek. Ezen házak és más javadalmak bérbeadása már egy újabb, kapitalisztikus gazdálkodási mód csíráját rejtik magukban. A pálosoknál végig lecsapódik egyfajta kettősség: a fölbirtokokra alapozott természetes gazdálkodás mint monasztikus elem, továbbá a direkt adományok elfogadásának, a kolduló rendekre jellemző ismérve.⁸ Az alábbiakban a pálos Inventárium adatainak felhasználásával összefoglaljuk a kolostor birtokainak gyarapodását egészen a 16. század elejéig. A kolostor közvetlen területe az eddig előadottakból is látható, hogy nem volt kizárólagosan a szerzeteseké.

Lökös Ilona 1393-ban bizonyos birtokát, amelyet Lászlófldének neveznek, s amelyet Maróthy Mátétól 50 márkáért zálogban bírt, a pálosoknak adományozta. Két év múlva Garai Miklós – aki a fent tárgyalt perben az ítéletet hozta – a szerzetnek adta Lászlófldé vagy más néven Sédő birtokát. Ez úgy került a tulajdonába, hogy Maróth Máté fia, Miklós örökös nélkül halt el, és így a király neki adományozta. Érdekes, hogy a falut ezután már inkább újabb nevével említik. Az etimológiája beszédesen vall a helyéről is, mivel a patak forrásánál, kezdeténél terült el. Ez a birtok több kézben volt korábban. Zsigmond király 1401-ben azon részét, amely korábban a Diusdamján nemzetségből való Chobolder fia Chebec fia Lászlóé volt, a pálosoknak adományozta. 1402-ben Palni György fia, György olasz bíró adta a kolostor területén lévő saját szőlőjét, udvarházának telkét, három művelt szántófölddel és két réttel együtt, amelyeket közönségesen „Irthowan”-nak neveznek. Ez nyilván korábban erdő lehetett. Szintén ha-

⁷ JOSEPHUS, KOLLER: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. Posonii, 1784. III. Tom. 228-239. p. (továbbiakban: KOLLER, 1784.); DAP. 1978. 406-407. p.; KNAPP, 1994. 88-89. p.

⁸ F. ROMHÁNYI BEATRIX: *A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn. Pálos gazdálkodás a középkorban*. Bp., 2010. (továbbiakban: ROMHÁNYI, 2010.) 11-12., 132., 138-139. p.

sonló eset történt: 1414-ben a pécsi püspök Mohácson lakó jobagiója egy bizonyos saját, örökölt tulajdonú szőlőt adományozott a kolostor területén. Újabb szőlővel gyarapodnak a pálos atyák 1454-ben is. Berani Erzsébet egyezséget köt a pálosokkal és Pál hássági plébánossal a szederkényi szőlőhegy közepén fekvő szőlejének halála utáni öröklésére vonatkozóan. (Talán gyermektelen volt?) A szőlőművelés fontosságát húzza még alá egy 1470-ből való adatunk is. Ekkor ugyanis Gyulai Miklós fiai, Jakab mester, Mihály és Poth az olasz határban lévő szőlődézmát engednek át a szerzeteseknek.

Szintén a kegyúri család egy kései, már más névvel illetett leszármazottja, Ősi Dacho Lénárd 1487-ben eladja 150 forintért az Almás nevű egész, továbbá az Alsólothardon fekvő részbirtokát a pálosoknak. A kolostor vikáriusa, Albert 1488-ban egy a Karassó folyó melletti elhagyott malomhelyet Moldvai Tamásnak adott 30 évi használatra. Ebből az adatból is leszűrhető, hogy a pálosok számára a gabonatermelés nem lehetett meghatározó. Ingóságáról is van egy adatunk: Bakos Mihály özvegye, Dorottya 1489-ben a kelengyéjének a felét hagyta a pálos atyákra. A 16. század elejéről a kolostor két ház birtokába is jut Pécsen. András festő, aki később belépett a szerzetbe, a Szent Tamás utcában lévő házát adta a közösségnek, 1504-ben pedig Nagyvátyi Fábián házát vették meg 50 forintért a Szentlászló utcában.

1514-ben Mihály deák egy rétet adott el nekik Nyomja faluban, amelynek neve utal a helyére is: „Namyazena”. A kegyúri család tagjai: Gyulai Ferenc, Gáspár és László Hássági faluban a Gyöngyös patakon lévő malmuk birtokában erősítik meg az atyákat. Végül a török foglalás előtti utolsó birtoklástörténeti adat, hogy szintén a kegyúri família „Geszi” előnevet felvett tagja, Mihályfy László itt lévő teljes birtokrészét a pálosoknak adja.

A fentiekből kitűnik, hogy a kegyúri család későbbi leszármazói már más-más birtokról képzett előnévvel illetett tagjai voltak a kolostor fő donátorai. Ezek a területek zömmel részbirtokok voltak csupán. Az egy bizonytalan fekvésű Almás kivételével a kolostor közvetlen környezetében feküdtek.⁹

Az alábbiakban összegezzük a birtoklás szerkezetét. A püspökkel folytatott pereskedés anyagai már a 14. század végi állapotokat tárják elénk. Ekkoriban a kolostor közelében sövénnel és árkokkal elkerített kaszálók-ról tudunk. Ettől kissé távolabb, de még Szentága határain belül szerzetesi erdőket és elkerített szőlőket említenek. Ez utóbbiak szintén el voltak választva másokétól, és részben újonnan lettek ültetve. Ugyanitt szántókat is találunk, ahol zabot termesztettek. Amint fentebb már utaltunk rá, az olasz bíró fia itt több birtokrészét adta a szerzetnek, talán szolgálati kötelessége lehetett. Az írtványrétek, szántók és szőlő említése mellett a „fundus”

⁹ DAP. 1978. 404-405. p. Almás falu fekvése bizonytalan, Balatinác szerint Lothárd községnek Szemely irányába eső részén talán a „Kutyerina” (szláv: „házacska, falu”) területén pusztulhatott el. BALATINÁCZ, 1972. 65. p. Esetleg Kórostól nyugatra, Siklós irányában feküdt. GYÖRFFY, 1987. 270-271. p. Szóba jöhet, sőt a legvalószínűbb Birján „Beretvápuszta/Almás” dűlő. PESTI, 1982. 164/38. sz.

szó arra mutat, hogy a betelepítettek házaiból kialakulhatott egy utcás jellegű településrész. A centrális birtokon létrejött egy gazdasági telep, hasonló, mint a ciszterciáknál a „grangia”. Az itt élők fő foglalkozása pedig a szőlőművelés volt. Szentága Dörgicse felőli részén lehettek a legnagyobb darabok, amelyeket colonusok művelték, akik itt is laktak. A szőlők között csak elvétve tűnik fel más tulajdonos. A szőlőket egymástól és más gazdasági területektől árokkal vagy sövénykerítéssel választották el. Távolabb már csekélyebb volt a szerzetesi szőlők száma.

A kerti művelésben elsősorban a kolostor szerzetesei és a laikus testvérek, tehát a conversusok végezték a munkát. A források alapján 4-5 kert mutatható ki, de valószínűleg ennél több is lehetett. Az egyik oklevél szerint a kertek egymás közvetlen közelében voltak sövényvel elválasztva egymástól. Igen fontos egy 1399-ből való adat, mely szerint három kertben a szerzetesek káposztát és sáfrányt termesztettek. A káposzta a napi ételekhez volt felhasználható, a sáfrány pedig mint fűszer és gyógynövény.¹⁰

A kolostor közelében lévő rétről már az 1295-ös alapító oklevél is megemlékezik. Egy évszázad múltán több rétről van adatunk, amelyek egymástól árkokkal voltak elválasztva, amelyek valószínűleg a karbantartásukra készülhettek. Ezeket minden bizonnyal a szárazabb időszakokban öntözhatték a közeli patakokból. Ha némelyiket legelőként használták, akkor az állatok elkóborlását is ezzel tudták megakadályozni. Az irtványrétek létezése az állattenyésztés súlyát húzza alá. Vannak adataink marhacsordákra és juhnyájakra, de a források emlegetnek sertéskondát is. Ez utóbbi már belteresebb állattartásra mutat. A közeli erdőkben lehetett a disznókat makkoltatni.

A szántóföldi földművelés sokkal alárendeltebb szerepet játszott a többi, eddig ismertett művelési ággal összevetve. A szerzetesek mellett éltek conversusok is, vagyis olyan világiak, akik csupán egyszerű szerzetesi fogadalmat tettek. A földeken dolgoztak, de voltak famulusaik is. Például 1399-ben egy ilyen ember sebesült meg nyíllövés által, miközben a szántóföldön dolgozott. Egy év múlva egy Pál nevű familiárist sebesítettek meg szintén nyíllal a birtokra törő hatalmaskodók. Elsősorban a környező településeken laktak azok a jobbágyok, akik a pálosok ottani földjeit, mint világi kívülállók művelték. A szántók egy-egy nagyobb földterületet foglaltak magukban, nem tartoztak bele a falvak művelési rendszerébe. Miután az atyák birtokot szereztek egy-egy faluban, azt elkülönítették a többi falubeli tulajdonos gazdasági egységétől. A gabonatermesztés alárendeltebb szerepére mutat, hogy a szerzetesek még 1470-ben sem a saját malmuk jövedelmét élvezték. Csak 1514-ben kapnak malmot a kegyúri familia új adománya révén. Ez a szerkezet a Gyöngyös patakon forgott.

Az említett hatalmaskodásokkal kapcsolatban egy érdekes adat, hogy 1401-ben a szántón éppen az ekék körül dolgozott György fráter – aki amúgy kereskedelemmel is foglalkozott –, amikor megtámadták. Még há-

---

¹⁰ KNAPP, 1994. 88-89., 97-98. p.

rom familiáris volt a közelében. Együtt menekültek el és nézték, hogy a nyolc ökrökkel vontatható ekét hogyan húzták a támadók a falu közepére.¹¹

A kolostori élet

A szentlászlói pálos atyák életéről Gyöngyösi Gergely krónikája őrzött meg számunkra néhány érdekes momentumot. 1482-ben választották meg Bálint testvért rendfőnöknek, akit úgy jellemez – nyilván a kegyurakra utaló éllel –, hogy „a haszonért nem hízelgett a világiaknak, hanem miként az evangéliumi férfi, szavával és példájával a lelkek hasznát és a lelki előrehaladás növekedését kereste”. Itt is halt meg rendfőnöksége végén. A képeket, különösen pedig a szobrokat az egyszerűekre nézve rombolónak vélte, ezért a szentlászlói templomban „egy szentnek a képét, amelyen bárd és más fegyver volt, kitétette, nehogy az imádság alatt a fegyverek miatt tátott szájjal, csodálkozva szemléljék”. A kép nyilván magának a kolostornak a patrónusát, Szent Lászlót ábrázolhatta, hisz az ő attribútuma a harci bárd. Bálint atya a cisztercita Szent Bernáthoz hasonlóan idegenkedett eme a képi világtól. Egy évtized múltán Kamanczi János vikárius volt az előljárója a kolostornak, aki a hét szabad művészet mestere, tehát magasabb, ha nem is egyetemi szintű tanulmányokat folytatott.

1524-ben egy Tamás nevű, nemes szülőktől származó, már diakónus-sá szentelt fiatal szerzetes testvér megbetegedett. „Az egyik ünnepen, amikor szokás szerint a szentleckét énekelte, elragadtatásba esett; nem hosszú időre csönd lett, de mégis úgy, hogy a testvérek a nem hosszú szüneten csodálkoztak. Végül magához tért és folytatta a szent leckét.” – tudósít Gyöngyösi. Egy hét múlva betegeskedni kezdett, és kérte a prédikátort, vezessék a betegszobába, aki megkérdezte tőle, hogy nem fél-e ott egyedül feküdni. A fiatal pálos erre bátran így felelt: „Nem, mert az a sok szent, akik itt meghaltak, ide jönnek, amikor haldokolni fogok, és ez nekem lelki nyugalom.” Ezután egy hétig betegeskedett még. A prédikátor felajánlotta neki, hogy menjen át a szabó testvér ebédlő fölötti szobájába, mivel az valamivel melegebb. Ebből arra a következtetésre juthatunk, hogy a felső szinten lakhattak a testvérek, köztük pappá nem szentelt laikusok is, mint a nevezett szabó, aki nyilván ezt a mesterséget folytatta szerzetesi élete során is. A haldokló fiatal testvérnek többször is tanácsolta a prédikátor, hogy kínjaiban ne jajgasson, hanem azt mondja: „Jézus, Mária”. A haláltusát vívó ifjúról megtudjuk még, hogy végig tunikában és skapuláréban feküdt. Plasztikusan, ugyanakkor nagyon emberien írja le a halál beálltát Gyöngyösi: „Szétvetve kezét-lábát kereszt módjára feküdt úgy, hogy összehúzni sem bírta. Arccal teljesen az ég felé, nagyon rövid ideig, amíg élt, nyelvét mozgatva Jézust és Máriát szölongatta. Ugyanígy a segítők is. A Salve Regina... éneklése közben elnyerte a boldog halált.” Később a testvérek közös sírhelyére temették el.

Még szintén ez évből jegyzi fel a krónikás, hogy az egyik confrater, tehát a rend lelki javaiból részesülő világi ember végrendelet nélkül meghalt. A temetésén ott voltak a kolostor atyái is. Ekkor az özvegy és egyik fia el-

¹¹ KNAPP, 1994. 89., 96-98. p.; PESTI, 1982. Belvárdgyula 175/70. sz.

mondta a vikáriusnak, hogy a halott éjszaka megjelent, mintha élne: kinyitotta a ház ajtaját, bement, megmosta a kezét, megtörölte, asztalt terített és ülve kérte, hogy felesége adjon érte alamizsnát. A vikárius szerint igaz lehet a megjelenés, de csak Isten engedélyéből. Az özvegy alamizsnát adott a remetéknek és más szegényeknek, de a volt ura ismét megjelent, és kérte tőle, hogy újra adjon. „A szegénység szorongat” – felelte az asszony. „Még van egy bizonyos helyen 70 dénár, vedd és ajánld fel a remetetestvéreknek, hogy misét mondjanak értem!” – mondta a férje. Miután az atyák elvégezték a misét a tisztulásáért, megszűnt a férj megjelenése.¹²

Leírások a kolostor romjairól és a környékéről. A régészeti te- repbejárások eredményei

A szentlászlói kolostor előjárója 1542-ben még levelet kapott a közeli bajcsi pálos kolostor perjelétől, de rá egy évre már a törökök foglalták el e vidéket.¹³ Mivel a hódoltság nehezen múló évtizedei alatt az épületegyüttes stratégiai jelentőséggel nem bírt, így sorsa a lassú enyészet lett.

A Batthyány-uradalom 18. század eleji összeírásában mint pusztá szeptel a kolostor helye. 1701-ben a következőket jegyzi fel róla: „Határában lévő erdőben vadnak valami Pusztá kú falokis a mint láczik klastromnak kőilletett régenten ottan lenni.” Ugyanez a leírás Gyula pusztán is említi még egy elpusztult templomot, amelynek a tornya is fönnáll még.¹⁴ A rác és kuruc csapatok dúlásáról felvett iratokban ez olvasható Szent László pusztáról: „Az előtt Barát lakás volt, egy kiss mezeje, és annyi rétje, erdelye sem sok.” Belvárdot Gyula pusztához tartozónak nevezik ekkor, ahol egy kőtemplom is van.¹⁵

Az 1714. évi zsinati jelentés Birján községnél említi meg, de csak röviden: „Egykor Szent László tiszteletére szentelt pálos temploma ma romokban van.”¹⁶ A nem sokkal ezután 1721-ből készült kánoni látogatás az egerági plébániánál jegyzi fel már némileg bővebben szólva az állapotáról: „a Batthyányi uradalom Hidor melletti völgyének ligetei felett áll a Szent László király tiszteletére emelt templom épület, amelynek oldalfalai érintetlenül és jelenleg is erősen állnak, hacsak a szószéki oldalon kissé meggyengült, ingatag és lebontott részét nem említjük.” Tehát ekkor a liturgikus tér északi falrészletei kezdtek el omladozni.

A kolostor helye a 18. századnak majdnem a legvégéig kissé rendbe téve egy-két laikus remete által lakott volt. Ők az épületet kezdetleges mó-

¹² GYÖNGYÖSI, 1998. 121., 174-177. p.

¹³ DAP, 1978. 405. p.

¹⁴ NAGY LAJOS: A Baranya megyei Batthyány uradalom népessége és javai 1701-ben. In: Baranyai helytörténetírás, 1978. Szerk.: Szita László. Pécs, 1979. (továbbiakban: NAGY, 1979.) 81-82. p.

¹⁵ SZITA LÁSZLÓ: Baranya népeinek pusztulása a 18. század elején. Újabb dokumentumok a „rác” és a dunántúli kuruc csapatok dúlásáról. In: Baranyai Helytörténetírás, 1974-1975. Szerk.: Szita László. Pécs, 1976. 112. p.

¹⁶ MERÉNYI FERENC: Domsics Mátyás egyházlátogatása (canonica visitatio) Baranyában 1729-ben. Pécs, 1939. 141. p.

don befedték, szerényen feldíszítve valamennyire használható állapotba hozták. Így vált utoljára ismételten szakrális tájjá e szép vidék. A remeték közül Kovacsevics Pál és Karl Jakab neve ismeretes. Utóbbi stájer származású volt és ferences harmad rendi, aki 1782-ben halt meg Olaszon.¹⁷ A 18. század végén alkotó jeles egyháztörténész, Koller József nagyprépost a romokat még látta. Érdekes viszont, hogy az ekkortájt készült I. katonai felmérés térképe már semmi nyomát sem jelöli.¹⁸

Brüsztle József a 19. század második felében volt Olasz plébánosa. Itteni évei alatt hangyaszorgalommal gyűjtötte össze a forrásokat a pécsi egyházmegyéről és annak papságáról. A kolostor helyéről a szemtanú hitelességével a következőket írja: „Egy csodaszép környék kies dombján állt, körötte rétek, mezők, szőlők, erdők és a kis hegy lábánál gátakkal kiépített jeles halastava volt, melynek gátjai ma is láthatók. Ettől keletre feküdt a kálvária hegye a stációkkal, melyek nyomai még pár évvel ezelőtt is felismerhetők.” Egy állomás még ma is létezik, ezt „Kipitynek” nevezik. Természetesen nem gondoljuk, hogy ennek a kálváriának bármi köze lenne a pálosok történetéhez, minden bizonnyal a barokk vallásosság emléke lehet csupán.

Azt, hogy milyen nagyságú volt ez a kolostor, meg lehet becsülni –írja a továbbiakban Brüsztle – az alapokig kiásott földtömegből, amelyek mint árkok máig látszanak (tehát az 1870-es évekig), valamint annak az építési kőanyag és téglá tömegéből, amit az olasz plébániatemplomba építettek be. A kolostor hajdani területét 1861-ig marha és juhlegelőként használták. Ekkor a birjániak számára felosztották, és szőlőkkel kezdték betelepíteni. Tehát sajnós a romterületről történő kőkitermelés nem állt le az 1776-ra felkészülő új olasz templom felépítése után sem. A lakosok ezután is tovább folytatták a romok eltakarítását, a templom még meglévő alapfalait kiásván a domb aljában pincéket építettek belőlük. A kolostor és templom helyén mindenféle kisebb leleteket találtak: lámpa töredékeket, különféle ónedényeket és aranyozott gyertyatartókat. Mire Brüsztle plébános ezt meghalotta, a tárgyakat már szétosztották, ő csupán egy sajtószerű szerkezetű függőlakatot volt képes megmenteni.¹⁹

Az 1950-es években Genthon István művében még csekély alapfalakról szól Birjánánál megemlítve a kolostor helyét. Györfly György is ekkoriban járt itt, szerinte a négy völgy összeszőgellése felett északra porladnak e kolostor téglái.²⁰ Olasz falu szülöttének, Balatinác Jeromosnak a környékről írott alapos forráskutatásokon nyugvó műve szerint a kolostor főépülete kb. 20x30 méteres területen feküdt. A kitermelt kövei nemcsak az újonnan felépült olasz plébániatemplom alapjába és főleg feljárójába

¹⁷ BRÜSTLE, JOSEPHUS: *Recensio cleri dioecesis Quinqueecclesiensis. Quinqueecclesiis*, 1880. (továbbiakban: BRÜSTLE, 1880) Tom. IV. 24. p.

¹⁸ WEIDLIN JÁNOS: A dülönév kutatástörténeti vonatkozásai. In: *Századok*, 1935. 686. p.; KOLLER, 1784. Tom. III. 228. p.

¹⁹ BRÜSTLE, 1880. Tom. IV. 24. p.

²⁰ GENTHON ISTVÁN: *Magyarország művészeti emlékei*. Bp., 1959. I. köt. 39. p.; GYÖRFFY, 1987. 389. p.

kerültek, hanem a környékbeliek széthordták. Elsősorban pincék és ház-alapok készítéséhez hasznosították.²¹ A pálosok helyrajzával, de főként építészetével behatóan foglalkozó Guzsik Tamás így nyilatkozott a kolostor lokalizálásáról: „A pontos topográfiai felderítés még nem történt meg.” A legújabb szakmunkák pedig összefoglaló jellegűknél fogva erre nem is tettek kísérletet.²²

A 18. század folyamán betelepülő katolikus délszlávok névadását tükrözi a „zidina” = „nagy falromok” jelentésű dűlőnév, amely nemcsak Olasz, hanem Birján területén is él. Sőt Belvárdgyulán is találunk egy hasonló nevet, de az már kissé távolabb húzódik, és sokkal valószínűbb, hogy egy másik elpusztult templom helyét jelöli.²³ Az 1990-es évek közepe táján folytattuk az első terepbejárásokat azon a dombon, ahol egykor a kolostor állott. Olasz község felől érkeztünk a helyszínre. Első alkalommal nem találtunk tégladarabokat, csak kisebb kődarabokat, bár ekkor már el volt simítva a felszín. Utóbb közvetlen mélyszántást követően látogattunk el ide, amikor egy-két középkori habarcsos tégladarabot és néhány nem túl jellegzetes 14-15. századra keltezhető cseréptöredéket gyűjtöttünk. Emberi csontmaradványokat is kiszántottak ekkor.²⁴ Sajnos nem csupán az írásos adataink, hanem az eddigi bejárásaink is megerősítik a nagyfokú romeltakarítást. Azt, hogy ennek pontosan mekkora volt a mértéke talajradaros vizsgálatokkal lehetne tisztázni. Ezzel a módszerrel a lelőhely kiterjedése is jól lehatárolhatóvá válna.

Romhányi Beatrix úgy vélekedik a pálos kolostorok szinte mindegyike mellett megtalálható halastavakról, hogy azok alapvetően csak az ott élő szerzetesek ellátását biztosították. Piaci értékük csupán több tő esetén valószínűsíthető. Belényesy Károly régész a zempléni kolostorok bejárása kapcsán többször említi, hogy ezek a kisméretű tavak viváriumok lehettek, amelyekben a fogyasztásra szánt halakat átmenetileg tárolták, tehát érdemi gazdasági hasznot nem jelenthettek.²⁵

A szentlászlói kolostor halastava valamikor a 14. század folyamán létesülhetett, oklevélben már 1400-ból felbukkan. 1701-ben a pusztának összeírt Szentlászló helyén még ugyan benőtt, gondozatlan állapotban, de jól felismerhető volt: „Vagyon Pusztá hallas tó helyis és bozzodos forrás.” A középkori oklevelek csupán Szentága forrást említenek. Csak 18. századi

²¹ BALATINÁ CZ, 1972. 38. p.

²² GUZSIK TAMÁS – FEHÉRVÁRY RUDOLF: A pálos rend építészeti emlékei a középkori Magyarországon. Bp., 1980. 15. p.; ROMHÁNYI BEATRIX: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Bp., 2008. (CD-ROM); KISS GERGELY – SARBAK GÁBOR: Szerzetesi intézmények. In: A pécsi egyházmegye története. I. köt. Szerk.: Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs, 2009. 391-392. p.

²³ PESTI, 1982. Olasz 156/73. sz., Birján 164/27. sz., 35. sz., Belvárdgyula 175/30. sz., de az utóbbi megfeleltetése kérdéses.

²⁴ PATTON GÁBOR: Elpusztult középkori kolostorok Baranya és Tolna megyék területén. Bp., 1998. (Kézirat. Szakdolgozat, ELTE BTK.) 32. p.

²⁵ ROMHÁNYI, 2010. 84. p.; BELÉNYESY KÁROLY: Pálos kolostorok az Abaúji-hegylján. Miskolc, 2004. passim.

adatokból tudjuk, hogy valójában két forrás fakadt itt. Az egyik a „Szalasztó”, amely kissé torzult formában ugyan, de a kolostor patrónusát, Szentlászlót őrizte meg. A másik pedig a „Kerlevdol”, amely egy török-szláv szóösszetétel, és „forrás-völgyet” jelöl. Ezek táplálták azt a patakot, amelyet egy 1785-ből való szolgabírói jelentés „Birjáni-folyó”-nak nevez, és a kolostor helye alatti völgyben csordogált. Ekkorra olyan csekély vízhozamúvá vált, hogy sem malom nincs már mellette, és halak sem úszkálnak benne.²⁶

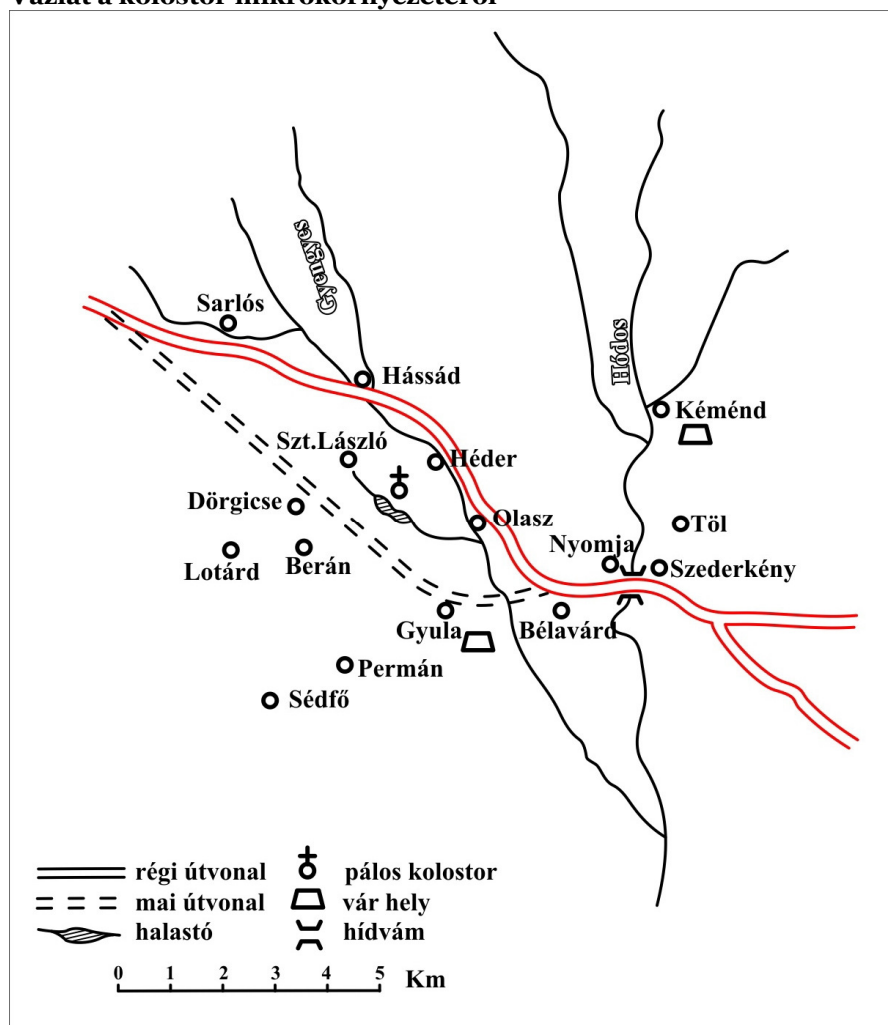
A kolostor lokalizált helye alatti völgyben, Birján felől Olasz község határában csordogáló patak mentén megtaláltuk a hozzá tartozó halastó zárógátjának a maradványait. A két helyen elgátolt vízfolyás köveit sajnos az új évezred elején medertisztítás során kiemelték innen. A gyakori bőjtök miatt kedvező volt, hogy itt a kolostor közelében létesült a tó, így a szerzeteseknek a halakat nem kellett messziről, távolabbi birtoktestről ideszállítaniuk. Az egykori tó területét napjainkban nedvességkedvelő égerfák borítják. A 2007. áprilisi bejárásunk során lettünk figyelmesek csak arra, hogy a patakban szabályos henger alakú agyag vízvezetékdarabok feküdtek nagy mennyiségben a gát-maradvány után az iszapban. Ezeknek a funkciója és kora még nem tisztázott, kérdéses az is, hogy hova vezették rajtuk keresztül a vizet. Fontos lenne e tó helyének pontos geodéziai felmérése, dokumentálása. Szükséges a terület ismételt mikrovizsgálata, különösen a forrás, illetve a patakvölgy térségére fókuszálva. Reményeink szerint az újbóli terepbejárások további érdekes környezetrégészeti eredményeket hozhatnak.

---

²⁶ Magyar Nemzeti Levéltár. Magyar Országos Levéltár. DL. 1430.; BALATINÁ CZ, 1972. 41. p.; NAGY, 1979. 81. p. A 18. században betelepülő birjáni németek a forrást „Ladislaus-Brunnen”-nek ismerik. A tó horvát neve is él: „Ribnjak”. PESTI, 1982. 164/32. 39. sz.

MELLÉKLET

Vázlat a kolostor mikrokörnyezetéről

„Mit mondasz mindezekre te vallást tsúfoló!” Id. Ercsei Dániel (1744–1809) és a hitvédő irodalom¹

Hegyi Ádám

A Magyar Tudományos Akadémia Bolyai Ösztöndíjának keretében 2012 szeptemberétől egy hároméves kutatásra kaptam támogatást *A nyomtatott könyvekhez való hozzáférés lehetőségei: egyházvédő és vallásellenes nyomtatványok elterjedése a Békés-Bánáti Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között* címmel. A következőkben röviden szeretném ismertetni, miért érdekes választott témám.

Keserű Bálint, majd Monok István vezetésével 30 éve folynak Szegeden olvasmánytörténeti kutatások, amelynek során a Kárpát-medence kora újkori olvasmányműveltségét próbálják meg rekonstruálni. A források sajátosságai miatt ez a kutatócsoport az 1750 utáni idősakkal csak kivételes esetben foglalkozik.² A 18. század második felében bekövetkezett változások több kutató érdeklődését is felkeltették, de elemzéseik a források nagy száma miatt csak részterületeket érintettek.³

A Békés-Bánáti Református Egyházmegye területén kevesebb, mint 30 önálló gyülekezet működött az 1781 és 1821 közötti években, amely lehetővé teszi, hogy néhány éven belül releváns kutatási eredményeket lehessen publikálni. A türelmi rendelet (1781) és az egyházmegye területének megváltoztatása (1821) közötti időszakban sok kérdés foglalkoztatta az itteni kálvinista értelmiséget. A jól képzett egyháztagek gondolkodásában a vallási tolerancia és a felekezeti uniója rendszeres téma volt, miközben fel kellett venniük a harcot az ateizmus filozófiájával is. A vizsgált korszakban Szentesen szolgáló prédikátor, Kis Bálint egyháztörténeti munkájában egyértelműen utal erre a problémára, amikor arról ír, hogy 1811-ben az egyházmegyében szükséges volt a lelkészek olvasmányait ellenőrizni:

„Parancsolja a superintendencia az espereseknek, hogy visitatio alkalmatosságával tudakozzák meg a prédikátorokat, minémű tudományban találtak hivatalos foglalatosságaik mellett gyönyörűséget, micsoda könyveket olvastak, s miket jegyzettek ki azokból.”⁴

---

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² MONOK ISTVÁN: A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről. Részmérleg egy hosszú alapkutatás eredményeiről. In: „Apró cseppekből lesz a zápor” Bakonyi Géza emlékkönyv. Szerk.: Hegyi Ádám – Simon Melinda. Szeged, 2008. (Habent sua fata libelli, 4.) 23-44. p.

³ A téma historiográfiáját összefoglalta: GRANASZTÓI OLGA: Olvasótól – olvasóig. Észrevételek a magyar olvasástörténeti kutatások aktuális kérdéseire. In: *Korall*, 2011. 43. sz. 5-24. p.

⁴ KIS BÁLINT: A Békés-Bánáti Református Egyházmegye története. (1836) Közread.: Gilicze László – Kormos László. Békéscsaba – Szeged, 1992. (Dél-alföldi évszázadok) 156. p.

A kutatás során azt szeretném megvizsgálni, hogy az egyházmegyében élők hogyan juthattak hozzá az őket érdeklő kiadványokhoz. Mennyire tudta egy település lelkésze ellenőrizni a gyülekezet olvasmányait? A kívánt olvasnivalók kiválasztásában, beszerzésében és terjesztésében milyen szabályozó szerepet töltött be a református egyház? Tanulmányomban egy olyan példát mutatok be, amely egy lelkész tevékenységét abból a szempontból közelíti meg, hogy szolgálata során hogyan viszonyult az egyre terjedő vallásellenességhez, és milyen lépéseket tett a kereszténységet védő olvasmányok népszerűsítése érdekében. A példám nem a Békés-Bánáti Református Egyházmegye területéhez kapcsolódik, de módszertanilag jól szemlélteti, milyen eszközöket kívánok a kutatás során alkalmazni.

1793-ban id. ERCSEI Dániel mezőtúri református lelkész Komáromban egy könyvet adott ki *Szent passió* címmel, amely Jézus Krisztus szenvedéstörténetét foglalta össze. A tanulmány címében szereplő idézet ebben a műben található, amely teljes egészében így hangzik:

„Mit mondasz mindezekre te vallást tsúfoló! Hitetlen Naturalista? Azt-é, hogy puszta ember vólt, a' ki ezeket előre így meg-tudta, s' meg-mondotta? Sőt meg-kell vallanod Tamással: Én Uram! És én Istenem.”⁵

A kötetben másutt is szerepelnek a vallást kigúnyolók elleni kirohanások, például ott, ahol a felvilágosodás radikális irányzatait bírálja élesen:

„Melly sokan tagadják-meg [Jézust] tsak azért, hogy Naturalistáknak, Libertinusoknak, Erös-Lelkeknek tartassanak, és a' testnek kívánságának áldozhassanak!”⁶

ERCSEI a *Szent passió* című könyvön kívül egyetlen másik munkát tudott nyomtatásban kiadni: ez egy kegyességi mű volt, amely 1790-ben – szintén Komáromban – jelent meg.⁷ A *Szent passió*val ellentétben ez egyáltalán nem tartalmaz harcos hitvédő sorokat, műfaját tekintve református imakönyvnek mondhatjuk. Ez az imakönyv gyorsan népszerű lett, mert

⁵ ERCSEI DÁNIEL: A szent passio, vagy az Úr Jézus Kristus szenvedésének és halálának históriája, mely a négy evangyelistáknak írásaikból össze-szedegettévé, szükséges jegyzésekkel meg-világosított, kegyes elmélkedésekkel, könyörgésekkel, s énekekkel meg-bővített, és a' Kristus halálában életeket s idvességeket kereső lelkenek hasznokra, közönségessé tétetett Ertsei Dániel t[úri] p[rédikátor] által. Komárom, 1793. (továbbiakban: ERCSEI, 1793.) 186. p.

⁶ ERCSEI, 1793. 201. p.

⁷ [ERCSEI DÁNIEL]: Magános és közönséges, Istennel való beszélgetés vagy egy hónapra való ... imádságok mellyek Mel Konrád, Stéhelin Henrik, Zollikofer János könyörgéseikből szedegettettek... E[rcsei] D[ániel] T[úri] P[rédikátor] által, Komárom, 1790.; TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ ÉVA: Komárom nyomdász- és sajtótörténete, 1705–1849. Komárom, 2010. (továbbiakban: TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ, 2010.) 57. p.

1794-ben ismét kiadták azt.⁸ Ercsei kéziratban maradt munkái szintén nem foglalkoznak a felvilágosodás egyház- és vallásellenes tételeivel, mert ezek egyrészt a napi vallásosság gyakorlását voltak hivatottak szolgálni, másrészt komoly filológiai alaposággal elkészített ószövetségi fordításai teológiai szempontból érdekesek.⁹

Mindezek ismeretében kicsit meglepőnek tűnik Ercsei támadása a felvilágosodás vallásellenessége ellen. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a *Szent passió* mecénásai olyan személyek voltak, akik nem feltétlenül voltak Ercseivel jó viszonyban. A következőkben azt vizsgálom meg, milyen szerepet játszott Ercsei a hitvédő irodalomban, és hogyan tudta elérni, hogy munkáját kiadják.

II. József és II. Lipót uralkodása idején több olyan eszme is elterjedt a Kárpát-medencében, amely a kor hívó emberét zavarta és bosszantotta. Ilyennek számított az ateizmus és az egyházellenesség, amely nyilvánvalóan felkavarta a vallásos emberek mindennapjait.

A felvilágosodással terjedő laicizálódás nem feltétlenül vezetett el Isten létezésének tagadásához. Így például az 1780-as években a magyar nyelvű szépirodalom képviselői között több olyan lelkész és pap is volt, akiknek műveiből teljesen eltűntek a vallásos értékek, miközben nem szakítottak hivatásukkal, és továbbra is lelkészként vagy papként dolgoztak.¹⁰ Ehhez képest már radikálisabban viszonyultak a hit kérdéséhez az olyan elképzelések, amelyek újraértelmezték az ember és Isten közötti viszonyt. Szélső-

⁸ [ERCSEI DÁNIEL]: Magános és közönséges Istennel való beszélgetés, vagy egy hónapra való ... imádságok, melyek Mel Konrád, Stéhelin Henrik, Zollikoffer János s' más tudósoknak német nyelven írott könyörgéseikből szedegettetek, ... E[rcsei] D[ániel] T[úri] P[rédikátor] által. Komárom, 1794.; TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ, 2010. 106-107. p.

⁹ ERCSEI DÁNIEL: Imádságok – Szegedi Kis István Református Gimnázium Könyvtára (Mezőtúr). (továbbiakban: SzKIRGK.) Az uri szent vatsorában, sz Christus... testének bizony jelenlétére való értekezés... egy minorita barátnak, 1721. esztendőben... Nyír-Bátorban tött praedikációja... megfejtetik... Christophilus Ananias... által [id. Ercsei Dániel másolata, Mezőtúr, 1790 körül] – Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Debrecen) (továbbiakban: TtREK.) Ms. R 204.; ERCSEI DÁNIEL: Catechizációk. Homilia catechetica ad dominicam... A Heidelbergi Káté magyarázata prédikációk szerint. Mezőtúr, 1778–1785. – TtREK. Ms. R 206.; ERCSEI DÁNIEL: Az Ó Testamentomi Ekklesiának Históriaja. Prideand szerént, 1794 – TtREK. Ms. R 207.; ERCSEI DÁNIEL: Szent communió vagy az uri szent vatsorával helyes élésnek szükséges voltáról, és eszközeiről való tanítás, melyet frantzia nyelven írt Basnage Jakab, mots pedig magyarra fordított Ercsei Daniel. Mezőtúr, 1792. – TtREK. Ms. R 208.; ERCSEI DÁNIEL: Az ó testamentumi szent írásoknak az eredeti zidó nyelvből ujjonnan való fordítása, es rövid jegyzésekkel való meg világosítása, anno 1783. – TtREK. Ms. R 208a.; ERCSEI DÁNIEL: Kivonat idősbb Ercsei Dániel naplójából, 1776–1777. – TtREK. Ms. R 208/b-c.; ERCSEI DÁNIEL: Könyörgések. Mezőtúr, 1791–1795. – TtREK. Ms. R 209.; Ercsei Dániel lelkészé avatási okmányai. Basel–Debrecen, 1774-1776. – TtREK. Ms. R 209/a-h. Vö.: VARGA ZSIGMOND: Az ókori keleti népek művelődéstörténete. 2. köt. Pápa, 1918. 524. p.

¹⁰ BÍRÓ FERENC: A felvilágosodás korának magyar irodalma. Bp., 2003. (továbbiakban: BÍRÓ, 2003.) 139. p.

séges esetekben az ilyen gondolatok valóban elvezethettek az egyházi dogmák tagadásához, sőt akár az ateizmushoz is. Mind a katolikus, mind a protestáns egyházak számára veszélyesnek számítottak ezek az eszmék, és kivédésükre tekintélyes hitvédő munka született. A hitvédő munkák érvelése nem volt egységes. Némelyek szélsőségesen konzervatívok voltak és mindent elutasítottak, amelyek a vallásosság és az egyház bírálatával voltak kapcsolatban. Mások csak az ateizmust tartották veszélyesnek, és elfogadták, hogy Isten létezése az ész (értelem) által is bizonyítható. A hitvédő irodalmon túl a vallási megújulási mozgalmak (például: janzenizmus, pietizmus) többek között azt a célt is szolgálták, hogy az embereket a személyes vallásosság elmélyítésével a hívők között tartsák.¹¹

Ha csak a protestáns hitvédő műveket nézzük meg, akkor megállapíthatjuk, hogy a vallásosságot féltő irodalom már a 18. század közepe óta jelen volt a Kárpát-medencében: például Jean Frédéric Ostervald svájci református teológus írásai igen népszerűek voltak.¹² Műveinek egyik célja az volt, hogy a református dogmákat a hétköznapi ember számára érthetővé és vonzóvá tegye. Ostervald könyveit többen is lefordították magyarra, amely a korabeli református értelmiség mindennapi olvasmányainak része lett. A *Romlottságnak kútfejei* című munkája például külön fejezetet szentel a reformátusok számára ajánlott és tiltott olvasmányoknak.¹³ Később, az 1780-as 1790-es évekre nyomtatásban is egyre több olyan protestáns szellemiségű munka látott napvilágot, amelyet a református egyház igyekezett felhasználni a vallásosság védelmére.¹⁴

A *Szent passió* előszavában Ersei röviden leírta, hogy ezt a munkát azért nyomtatta ki, mert a „Vallást-tsúfolóknak” szeretné elmagyarázni,

¹¹ BÍRÓ, 2003. 156-160. p.; BRUNNER EMŐD: A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem. Pannonhalma, 1930.; PADÁNYI KLÁRA: Századvégi hitvédelem és felvilágosodás Louis Racine magyar fordításában. In: SZAUDER JÓZSEF – TARNAI ANDOR (szerk.): Irodalom és felvilágosodás, Budapest, 1974, 177-200. p.; DEBRECZENI ATTILA: Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Bp., 2009. 119-121. p.

¹² VÖRÖS IMRE: Fejezetek 18. századi francia-magyar fordítási irodalmunk történetéből. Bp., 1987. 16-22. p.; BERNHARD, JAN-ANDREA: L'influence de Jean-Frédéric Ostervald en Hongrie et en Transylvanie. In: *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*, 2006. 152. sz. 616. p.; DIENES DÉNES: A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon. Sárospatak, 2002. 64. p.; GRANASZTÓI OLGA: Francia könyvek magyar olvasói. Bp., 2009. (Res libraria) 30., 87. p.

¹³ „VII. kútfeje. A könyvek. E lészen leg-utolsó kútfeje a romlottságnak, de kétség kívül, ez egyik a leg-közönségesebbek és leg-nevezetesebbek közül. A könyvek mind meg anyyi közönséges kútfejek, a melyekből terjednek el e világon számtalan sok conceptusok és értelmek.” OSTERVALD, JEAN FRÉDÉRIC: A keresztyének között ez idő szerint uralkodo romlottságnak kútfejeiről való elmélkedés. 2. szakasz. Debrecen, 1745. 271. p.; GRANASZTÓI OLGA: Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók. In: A magyar irodalom története. Főszerk.: Szegedy-Maszák Mihály. 1. köt. Bp., 2008. 656-667. p.

¹⁴ ECKHARDT SÁNDOR: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp., 2001. 163-193. p.

miért fontos Krisztus szenvedése és halála.¹⁵ A szakirodalom régóta ismerte Ercsei művét, de Tóth Dezsőn kívül még senki sem figyelt fel arra, hogy ez a könyv is egyfajta hitvédő munkának tekinthető.¹⁶ Tapolcainé Sáray Szabó Éva szintén foglalkozott ezzel a kiadvánnyal: rövid műfaji besorolásakor bibliamagyarázatként jelölte meg azt.¹⁷ Úgy gondolom, érdemes alaposabban megvizsgálni, miért publikált ilyen munkát Ercsei.

A könyv előszavából megtudjuk, hogy a mű kettős szándékkal készült: először is azért, hogy cáfolja az ateisták állítását, amely tagadta Krisztus feltámadását. Másodszor olyan olvasóknak, akik nem értik, hogyan váltotta meg Jézus az emberiség bűneit. Ercsei végül reményét fejezte ki, hogy lesznek olyan mecénások, akik további műveinek a kiadását támogatni fogják. Az előszón kívül egy ajánlás is van a könyvben, amelyben a szerző ifj. Péchy Imre Bihar megyei alispánnak, Csanády István és Csanády György Bihar megyei főszolgabíróknak megköszöni a könyv megjelenéséhez adott segítséget:

„A’ melly munkátskának írásában fő tzelom e’ vólt, hogy rész-szerént a’ Naturalistáknak, vagy Vallást-tsúfolóknak (a’ kik a’ mint a’ Kristus’ feltámadásának igazságát, úgy az ő szenvedésének és halálának szükséges vóltát tagadják) szájokat bé-dugjam; rész-szerént, hogy az egygyüűeknek, és tsekély tehetségü embereknek kezekbe egy kis Bibliát adjak, a’ mellyből, mint valamelly tükörből, a Válság’ nagy munkájának ezen részét eggyyszeriben átal-lássák, és meg-tanúlják. Hogyha ezen munkátskám a’ T. T. Urak előtt (a’ mint reménylem) kedvet fog találni: arra fognak engemet ez által kötelezni; hogy más több és nagyobb ki-adándó munkáimat is, T. Neveknek eleikbe való tételével, mint meg-annyi Prologus Galeatussal, az írigy és rágalmozó nyelvek ellen, hatalmasan óltalmazzam, a’ ki vagyok a tekintetes uraknak alázatos tisztelőjük az auctor.”¹⁸

„Tekintetes ifjabb Péchy Imre úrnak T. N. Bihar vármegye rendes viceispánjának, úgy tekintetes Csanády István és Csanády György uraknak

¹⁵ ERCSEI, 1793. előzékek. Megjegyezzük, hogy a könyv nyilvánvalóan nem véletlenül jelent meg *Passió* címmel, amellyel arra utalt, hogy a 18. század során a református egyházban igyekeztek visszaszorítani a passió éneklését. Jelen tanulmányunknak vizsont nem tárgya a passiójáték körüli vita elemzése. Vö.: MOLNÁR AMBRUS: A passió mint paraliturgikus elem a református istentiszteletben. In: A megváltozott hagyomány. Szerk.: Hopp Lajos – Küllős Imola – Voigt Vilmos. Bp., 1988. 497-535. p.; BÁRDOS KORNÉL: Harcok a passió éneklése körül Magyarországon. In: *Theológiai Szemle*, 1971. 9-10. sz. 296. p.

¹⁶ FARAGÓ BÁLINT: A mezőtúri református egyház története 1530–1917-ig. Bp., 1927. (továbbiakban: FARAGÓ, 1927.) 203. p.; TÓTH DEZSŐ: A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye múltja. 1. köt. Debrecen, 1941. (továbbiakban: TÓTH, 1941.) 262-263. p.; SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. 2. köt. Bp., 1980. 1374. p.

¹⁷ TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ, 2010. 69. p.

¹⁸ ERCSEI, 1793. előzékek.

ugyan azon T. N. vármegye fő szolga-bírájának mint jó patronusinak, alázatosan ajánlja e' könyvetskét, annak szerzője.”¹⁹

Ha alaposan megvizsgáljuk Ercsei művét, akkor kiderül, hogy keveset érvel, sokkal inkább magyaráz. A négy evangélista alapján összefoglalja Jézus szenvedésének történetét, amelyekhez bőséges jegyzeteket használ. Ezekben minden fogalmat, titulust, szokást stb. megmagyaráz, majd vázlatpontokba szedve összegzi egy-egy fejezet tartalmát. A 259 oldal terjedelmű könyvben összesen egy 40 oldal terjedelmű fejezet (*A' Kristus szenvedéséről, és haláláról való kegyes elmékedések*) foglalkozik az ateisták állításainak megcáfolásával, de érvrendszere nem kidolgozott. A református dogmák keretén belül igyekszik álláspontját igazolni, az ellenfél érveivel egyáltalán nem foglalkozik. Egyenesen úgy fogalmaz, hogy Krisztus haláláról nem érdemes vitatkozni:

„A' Kristusnak halála, a' kegyességnek, vagy a' Kersztyén Vallásnak nagy titka. Nem szükség hát e' körül felettébb böltselkedni; nem kell a' Természeti okosságot azokban, a' mellyeket itt meg nem foghat, követni.”²⁰

Ebben a kijelentésében nemcsak az ateizmus teljes elutasítása jelenik meg, hanem az is, hogy feleslegesnek tartja a vitát: szerinte csakis a hívő embernek lehet igaza. Úgy gondolom, Ercsei olyan könyvet írt, amely egy vallásos ember hitét tudta megerősíteni. Az ateizmus képviselői ellen ez a munka kevés volt.

Érdekes viszont, hogy kik voltak a könyv mecénásai, ugyanis a kötet megjelenésének körülményei már nem a hit védelmével kapcsolatosak, hanem Ercsei toleranciájával. Ez a tolerancia nem a vallási felekezetek közötti megbékéléssel kapcsolatos, hanem a református egyházon belül jelentkező ellentétek elsimításával. Ezek az indulatok gyakran társadalmi feszültségek képében jelentkeztek, amely a gazdag református nemesek és a lelkészek között volt megfigyelhető.

Nyilvánvaló, hogy a szerzőnek anyagi támogatásra volt ahhoz szüksége, hogy művét ki lehessen nyomtatni. Mivel vallási témájú könyvet akart publikálni, alapvetően saját egyházán belül kellett pártfogókat szereznie. Ahhoz, hogy ezt megvizsgálhassuk, tisztáznunk kell Ercsei súlyát a református egyház korabeli viszonyaiban.

Id. Ercsei Dániel 1744-ben született Érkeserűn (Cheşereu), Bihar megyében, ahol édesapja református lelkészként dolgozott. 1763-tól a Debreceni Református Kollégiumban tanult, és itt tehetségét azzal jutalmazták, hogy felkérték könyvtárosnak. 1774 és 1777 között Bázelen járt egyetemre, majd külföldi tanulmányai után Mezőtúrra hívták lelkésznek, és itt is maradt haláláig.²¹ Ennek a lelkészi állásnak az elfogadásával Ercsei egy olyan

¹⁹ ERCSEI, 1793. előszék.

²⁰ ERCSEI, 1793. 221. p.

²¹ FARAGÓ, 1927. 202-203. p.; TÓTH, 1941. 1. köt. 261-263. p.

erős és gazdag gyülekezet élére került, amely a XVIII. század során végig meg tudta tartani nyilvános vallásgyakorlási jogát, ráadásul a város 1743-tól egy második lelkészi állást is fenn tudott tartani.²² Ugyanazokban az években, amikor Ercsei könyve megjelent, Mezőtúron egy új templomot is fel tudtak építeni.²³ Mezőtúr a Nagykunsági Református Egyházmegyéhez tartozott, és az egyházmegye vezetésében Ercsei tanácsbíróként már az 1780-as évektől részt vett. Végül 1804-ben ő lett az egyházmegye vezetője is, amelyet egészen haláláig, 1809-ig irányított.²⁴ Ezek a pozíciók lehetővé tették számára azt, hogy a református egyházat érintő jelentősebb döntésekben részt vehessen. Ezt meg is tette, mert a Nagykunsági Református Egyházmegye követeként részt vett a budai zsinaton.²⁵

1791-ben a református egyház Budán tartott zsinatot, amely témánk szempontjából azért érdekes, mert itt Ercsei – ha nem is közvetlenül – összetűzésbe került a zsinat néhány tagjával. Jól ismert, hogy a tiszántúli egyházkerületben ekkor kettős püspökválasztás történt, amely a világi személyek egyházkormányzati vezetésével volt kapcsolatos. Ez a vita a budai zsinat kánonaiban is tetten érhető, hiszen ez lehetővé tette, hogy a nemesek szélesebb jogokat kapjanak az egyház irányításában.²⁶ Ercsei a Nagykunsági Református Egyházmegye követeként utazott Budára, és tudjuk, hogy egyházmegyéje ellenezte a világi személyek egyházkormányzati szerepének növelését.²⁷ Keresztesi József naplójából kiderül, hogy Ercseit addig nem ismerték el a zsinat hivatalos tagjának, amíg el nem fogadta, hogy a világiak hatalomszerzési akcióját nem akadályozza.²⁸ A budai zsinat jegyzőkönyvéből látható, hogy Ercsei nem is vett részt ezzel kapcsolatos vitákon.²⁹

²² FARAGÓ, 1927. 68. p.; BODOKI FODOR ZOLTÁN – BODOKI FODOR ZSIGMOND: Mezőtúr város története, 896–1944. Mezőtúr, 1978. (továbbiakban: BODOKI FODOR, 1978.) 51. p.

²³ FARAGÓ, 1927. 75-78. p.

²⁴ TÓTH, 1941. 1. köt. 263. p.

²⁵ RÉVÉSZ KÁLMÁN: A budai zsinat tagjai. In: *Protestáns Szemle*, 1904. 303-306. p.; RÉVÉSZ KÁLMÁN: Az 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi kánonok. In: *Sárospataki Füzetek*, 1860. 96-97. p.

²⁶ BUCSAY, MIHÁLY: Der Protestantismus in Ungarn, 1521–1978. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart. Teil 2. Vom Absolutismus bis zur Gegenwart. Wien-Köln-Graz, 1979. 61-63., 71-72. p. Vö.: RÉVÉSZ IMRE: Sinai Miklós és kora. Bp., 1959. (továbbiakban: RÉVÉSZ, 1959.)

²⁷ BARCSA JÁNOS: A Tiszántúli Református Egyházkerület történelme. 2. köt. Debrecen, 1908. (továbbiakban: BARCSA, 1908.) 55. p.

²⁸ KERESZTESI JÓZSEF: Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén. Bp., 1882. (továbbiakban: KERESZTESI, 1882.) 359. p. Ld. még: TÓTH, 1941. 1. köt. 263. p.; TÓTH FERENTZ: A helvétziai vallástételt tartó túl a tiszai superintendentiában élt református püspökök élete, e jelen való időkhig lehozva. Győr, 1812. 223. p.

²⁹ RÉVÉSZ KÁLMÁN: A budai zsinat jegyzőkönyve. In: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 1874. 21-35., 77-86., 243-251., 331-336., 379-392., 481-487., 503-513. p. (továbbiakban: RÉVÉSZ, 1874.)

A *Szent passió* mecénásai közül Péchy Imre és Csanády György személyesen is jelen voltak a budai zsinaton.³⁰ Péchy határozottan a nemesek pártját képviselte az egyházkormányzattal kapcsolatos vitában olyannyira, hogy a Sinai Miklós elleni eljárásban személyesen vezette a házkutatást Sinai otthonában.³¹ Hogyan sikerülhetett Ercseinek ifj. Péchy Imrét, Csanády Istvánt és Csanády Györgyöt megnyerni, miközben a zsinaton a nemesek ellen foglalt állást?

Nem szabad elfelejtenünk azt, hogy Péchy-t épp 1791-ben nevezték ki Bihar megye alispánjává, és életpályájából tudjuk, hogy elkötelezett híve volt a református egyháznak. Részt vett a debreceni kollégium tananyagának megreformálásában, a tiszántúli egyházkerület határainak átalakításában, miközben saját elképzeléseit is ráerőltette az egyházra.³² Ercsei mezőtúri lelkészként sem szakadt el Bihar megyétől, mert több rokona is ott élt, és bátyja, Sámuel 1782 és 1793 között a bihari egyházmegye esperese volt.³³ Másik bátyja, Gábor, szintén Bihar megyében, Nagyváradon élt, ahol ügyvéd volt.³⁴ Elképzelhető, hogy ezek a bihari kapcsolatok és Péchy közismert vallásossága meggyőzték Ercseit arról, hogy érdemes Péchy támogatását megnyerni. Így a *Szent passió* kiadása akár kompenzáció is lehetett Péchy részéről az elszenvedett vereség ellensúlyozására. Sajnos a Péchy család levéltárában semmilyen nyoma sincs Ercsei kapcsolatainak Péchy Imrével,³⁵ ezért csak feltételezni tudjuk, hogy Péchy Imre olyan mélyen vallásos ember volt, aki fontosnak tartotta egy hitvédő munka megjelenését. Ezen kívül az is valószínű, hogy a lelkészek és nemesek között nem volt olyan éles az ellentét, hogy az komolyan tönkretette volna a mindennapi kapcsolataikat.

Csanády Györggyel több református lelkész is szimpatizált, mivel nyíltan támogatta a partiumi lelkészek nemesítésének ügyét.³⁶ Ezzel Csanády sikeresen elérte azt, hogy megosztotta a lelkészek táborát: a világiak határoltszerzési tevékenységének megakadályozása helyett több lelkész azzal foglalkozott, hogy ők is nemességet kaphassanak.³⁷ A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában fennmaradt egy levél, amelyet Csanády György írt Benedek Mihálynak 1792. szeptember 18-án. Ebben a levélben Csanády azt kérte Benedektől, hogy Ercsei Dánielt a keleti nyelvek tanítására hívják meg Debrecenbe:

³⁰ Révész Kálmán szerint Péchy nem volt végig jelen a zsinaton. RÉVÉSZ KÁLMÁN: *Emlékkönyv a budai és a pesti zsinatok százados évfordulójára*. Bp., 1891. 26. p.

³¹ RÉVÉSZ, 1959. 22. p.

³² TÓTH, 1941. 1. köt. 150. p.

³³ BARCSA, 1908. 2. köt. 123. p.

³⁴ Marosvásárhelyi ev. ref. kollégium értesítője az 1887–88-ik iskolai évről. Szerk.: Bedőházi János. Marosvásárhely, 1888. 426. p.

³⁵ Magyar Nemzeti Levéltár. Magyar Országos Levéltár. (továbbiakban: MNL. MOL.) P 536. (= Péchy család, 1527–1889.) 7. cs. 1791–1800.

³⁶ KERESZTESI, 1882. 307. p.; RÉVÉSZ, 1959. 34. p.

³⁷ RÉVÉSZ, 1959. 150-152. p.

„Az Orientalis nyelvekre pedig ugyan miért hadjuk el T. Ercsei Daniel Uramat, vagyis inkább miért hadják el Tisteletes Uramat mert itt valamennyi saecularis ekklesiai ember van mind arra tátja a száját. Ez az emberséges ember olly remenyseggel küldetett ki, meg tette a nagy munkát”³⁸

Ezek szerint a budai zsinaton történtek ellenére Ercsei és Csanády is jó kapcsolatban voltak. Érdekes, hogy pont abban az évben, 1793-ban halt meg,³⁹ amikor Ercsei könyve megjelent, ezért van a *Szent passió* ajánlásában két Csanády is bihari főszolgabíróként megnevezve.

A hazai kora újkori könyvkiadás történetében ismerünk olyan példát, amikor mezőváros vagy egy gyülekezet támogatta egy-egy nyomtatvány megjelenését. Például 1661-ben Szathmárnémeti Mihály disputációjában Szatmárnémetinek és Misztótfalunak köszönte meg – többek között – a mecénatúrát, és a magyar nyelvű bibliakiadásokban gyülekezetek is közreműködtek.⁴⁰ Vajon Ercsei miért nem Mezőtúrról keresett támogatókat, hiszen egy nagy gyülekezetet vezetett. Erre a jelenségre Tóth Dezső is felfigyelt, de a kérdést megválaszolatlanul hagyta.⁴¹

Mezőtúr ekkor Heves-Külső-Szolnok vármegyéhez tartozott, és mezővárosi jogokkal rendelkezett.⁴² Ez azt jelentette, hogy adóznia kellett földesurainak, és a földesúr kegyúrként a település vallási felekezetét is megváltoztathatta. Erre történtek is kísérletek, de egészen 1776-ig nem sikerült római katolikus gyülekezetet alapítani a városban. Ahogy fentebb is utaltunk rá, a református hívők végig megtarthatták nyilvános vallásgyakorlási jogukat. Sőt, a katolikus pap letelepedésekor a református lelkészek is kaptak kompenzációként egy-egy telket.⁴³ A város önkormányzata viszonylag független volt a földesuraitól, mivel a lakosság maga választotta a bírákat és a tanástagokat, de 1773-ban a földesurak mégis elérték, hogy a bíráskodásban korlátozzák a városi bírákat, és itt is a nemesek kezében lévő úri-szék lett a bíráskodás vezetője. Mezőtúr az 1790-es években három nemesi család tulajdonában volt: a Kállay-családében, a gróf Aspermont-családében és a gróf nagymányai Koller-családében.⁴⁴ Sajnos Mezőtúr korabeli jegyzőkönyvei a II. világháborúban megsemmisültek, így nem

³⁸ Csanády György levele Benedek Mihályhoz, 1792. szeptember 18. – TtREK Ms. R 585/30/i.

³⁹ KERESZTESI, 1882. 374. p.

⁴⁰ CSORBA DÁVID: Szatmárnémeti Mihály sárospataki disputájának tanulságai. In: *Magyar Könyvszemle*, 2011. 3. sz. 386. p.; ZVARA EDINA: „Az keresztyén olvasóknak” Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16-17. századból. Bp., 2003. (Régi magyar könyvtár. Források.) 17. p.

⁴¹ TÓTH, 1941. 1. köt. 262-263. p.

⁴² BODOKI FODOR, 1978. 5. p.

⁴³ BODOKI FODOR, 1978. 70. p.; TÓTH, 1941. 2. köt. 231. p.

⁴⁴ BODOKI FODOR, 1978. 42-43., 62., 64. p.

tudjuk, hogy Ercsei kért-e valamilyen segítséget könyvének kiadásához a várostól, illetve a helyi földesuraktól.⁴⁵

A református gyülekezet korabeli iratai szerencsére ma is megvannak, de ilyen tárgyú bejegyzés nem található bennük,⁴⁶ és ismereteink szerint Mezőtúr egyik tulajdonosa sem folytatott mecénási tevékenységet. A helyi református egyház korabeli számadásaiban sincs nyoma annak, hogy könyvnyomtatásra valamilyen összeget fordítottak volna. 1792-ben a gyülekezet egyetlen könyvészeti dologra költött: a templomban használt énekeskönyv újrakötésére.⁴⁷ A budai zsinaton a világiak és egyháziak között zajló vitáról csak annyit tudunk meg a mezőtúri protocollumból, hogy ügyeltek arra, hogy a Nagykunságból egy világi és egy egyházi képviselő is jelen legyen a tanácskozásokon:

„...Ezen Synodusra V. Nagy Kunsági Tractus részéről az igari tractualis gyűlésben egyenlő akarattal deputaltattak Ertsei Dániel Mező Túri Predikátor, és Te(kin)t(e)tes Jósa Gábor Fűredi compossessor urak.”⁴⁸

Látható, hogy Mezőtúr nem járult hozzá a *Szent passió* kiadásához. A kötetből azonban az is kiderül, hogy a nyomdász, Wéber Simon Péter a saját költségén nyomtatta ki a könyvet.⁴⁹ Wébernek ez a kijelentése más nyomdászok szokásaihoz hasonlóan nem jelentette azt, hogy ténylegesen minden költséget ő viselt, hiszen Ercsei mecénásokat is szerzett. Véleményem szerint a tipográfus jó üzletet látott a *Szent passió* kiadásában, mivel 1790-ben már kinyomtatta Ercseinek egy imakönyvét.⁵⁰ Kérdés, hogyan kerültek Ercsei és Wéber kapcsolatba egymással.

A budai zsinaton Wéber is jelen volt, ahol azt kérte a képviselőktől, hogy kaphasson privilégiumot református tankönyvek és kegyességi munkák kinyomtatására.⁵¹ Elképzelhető, hogy Ercsei ekkor megkereste Wébert könyvének a kéziratával, de kapcsolatuk ennél korábbi. Írásos dokumentummal sajnos egyelőre nem bizonyítható, de nagyon valószínű, hogy Ercsei azért Wébernél nyomtatta ki a könyveit, mert sógora, Péczeli József jó kapcsolatban volt a nyomdással. Péczeli Komáromban volt lelkész, és a Wéber Nyomda is Komáromban működött. Mivel Péczeli a komáromi

⁴⁵ A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár tájékoztatása alapján.

⁴⁶ Mezőtúri Református Egyházközség Iratai (Mezőtúr) (továbbiakban: MREI.) I.268.b. (= Presbiteri jegyzőkönyv, 1750-1832.)

⁴⁷ „A templomban lévő T. Uraimék számokra való sóltáros könyv bé kötéséért 1 Rf.” – Curator Mezei János uram számadó laistroma Anno 1792. MREI. I.268.f. 2. cs. Érdekes, hogy 1792-ben a gyülekezet bevételei lehetővé tették, hogy svájci gyülekezetet is támogassanak, miközben könyvkiadás fel sem merült: „Helvetziában Orozelli nevű víz miatt meg károsodott város lakosainak 2 Rf.” – Curátor Mezei János uram pium oblatumokról való laistroma Anno 1792. MREI I.268.f. 2. cs.

⁴⁸ MREI. I.268.b. 116. p.

⁴⁹ ERCSEI, 1793. előzékek.

⁵⁰ TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ, 2010. 57. p.

⁵¹ RÉVÉSZ, 1874. 507. p.

nyomdánál adta ki több művét,⁵² logikusnak tűnik, hogy Ercsei segítséget kért Péczelitől könyvének kiadásához.

Péczeli József az 1780-as években a magyarországi irodalmi elit tagjai között az egyik legelismertebb szerző volt. Kutatások bizonyítják, hogy ő már olyan író, aki nem társadalmi rangjának köszönhetné népszerűségét, hanem tehetségének. Péczeli elismertségét azzal vívta ki, hogy olyan műveket fordított le magyarrá, amelyek a vallási toleranciát hirdették.⁵³ Ercsei munkái viszont egyáltalán nem foglalkoznak a toleranciával, és az irodalmi elitnek sem volt a tagja. Akkor miért segített neki Péczeli?

Nem szabad elfelejtenünk, hogy Péczeli református lelkész volt, és nyomtatásban is megjelentek prédikációi, amelyek különböző protestáns szellemi irányzatok hatását mutatják. Például a svájci eredetű ésszerű ortodoxia több képviselőjének munkáit is felhasználta prédikációi megírásához.⁵⁴ Az evangélikus egyházzal is szimpatizált, mert Beleznay Miklós evangélikus főgondnok felett ő mondott halotti beszédet.⁵⁵ Ráadásul 1791-ben egy olyan röpirat terjesztésében is szerepet vállalt, amely a hitviták kiújulásának volt jele és nem a vallási toleranciának. Péczeli 200 példányt juttatott el a Sárospataki Református Kollégiumba Samuel Werenfels egyik művének fordításából.⁵⁶ Ez az úrvacsora kérdéssel foglalkozott, és elutasította ennek római katolikus értelmezését. A szerző azt is remélte, hogy 100 év múlva mindenki a kálvinista felfogás szerint fogja a kenyeret és a bort magához venni.⁵⁷ A helytartótanács cenzorainak kötelessége volt a római katolikus vallást sértő nyomtatványokat felülvizsgálni,⁵⁸ így nem meglepő, hogy a cenzorok hamar kiderítették, a fordítás alapja Samuel Werenfels *Dissertatio de adoratione hostiae* című tiltott művéből készült.⁵⁹

⁵² V. ECSEDY JUDIT: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában, 1473–1800. Bp., 1999. 207–209. p.

⁵³ BÍRÓ, 2003. 141–142. p.

⁵⁴ MÁRKUS MIHÁLY: Péczeli József teológiai nézetei. In: *Limes*, 1990. 2. sz. 37–38., 42. p.

⁵⁵ PÉCZELI JÓZSEF: Halotti prédikáció, melyet ... Beleznay Miklós úrnak ... el-mondott Péczeli József. Győr, 1787.

⁵⁶ MNL. MOL. C 60. (= Helytartótanácsi levéltár. Departamentum revisionis librorum.) 10. köt. Protocolla 1793. nr. 11966.; Péczeli József levele Váci Sámuelnek, Komárom, 1792. augusztus 22. – Uo. 83. cs. F. 4.; ZOVÁNYI JENŐ: A magyarországi protestantizmus története 1895-ig. Máriabesnyő – Gödöllő, 2004. 2. köt. 248. p.

⁵⁷ [WERENFELS, SAMUEL]: Egy katolikus keresztyénnek vallástétele. Leipzig, 1791. 70. p. Vö.: WERENFELS, SAMUEL: *Dissertatio de adoratione hostiae*. In: WERENFELS, SAMUEL: *Opuscula theologica, philosophica et philologica*. Lausennae et Genevae, 1739. Vol. 1. 205–223. p.

⁵⁸ FELHŐ IBOLYA – VÖRÖS ANTAL: A helytartótanácsi levéltár. Bp., 1961. (továbbiakban: FELHŐ–VÖRÖS, 1961.) 223. p.; SASHEGYI OSZKÁR: Német felvilágosodás és magyar cenzúra, 1800–1830. Bp., 1938. 14–15. p.; SCHERMANN EGYED: A protestáns cenzúra teljes kialakulása. In: *Pannonhalmi Szemle*, 1931. (továbbiakban: SCHERMANN, 1931.) 220. p.

⁵⁹ MNL. MOL. C 60. 10. köt. 1793. nr. 17155.

Werenfels a 18. század első felében élt, és szerette volna elérni, hogy az evangélikus és a református egyház egyesüljenek.⁶⁰ Fentebb említett műve viszont elég mereven ragaszkodott a református dogmákhoz. Érdekes, hogy Péczeli komáromi lelkésztestvérsége, Mindszenti József hasonlóan a vallási türelem képviselőjeként jellemezte Werenfelst:

„...a’ tanulók seregenként tódultak hozzá, a’ kikkel ő leg-barátságosabb módon bánt, s’ szívekbe a’ felebaráti szeretetet, a’ mértékletességet, a’ Tolerantiát, és az Isteni félelmet igyekezett főképpen bé-nyomni.”⁶¹

Úgy gondolom, hogy ez a röpirat nem feltétlenül viszonyult ellenségként a katolikus egyházhoz, hanem csak határozottan érvel amellett, hogy a református dogmákat nem szabad megváltoztatni, akármennyire is toleráljuk a másik felekezet nézeteit.

Péczeli nemcsak röpiratok terjesztésében vállalt szerepet, hanem könyvkiadásban is. Ha megvizsgáljuk a komáromi nyomda által készített könyveket, akkor kiderül, hogy a kiadott művek jelentős része Péczeli egyházszerző tevékenységének eredményeként jelentek meg: a nyomda számára ő szerezte a munkát.⁶²

Látható, hogy Péczelit érdekelték a hitélettel foglalkozó könyvek, így Ercsei munkái egyáltalán nem estek messze érdeklődési körétől. A *Szent passió* kiadásában Péczeli anyagilag biztosan nem tudott segíteni, inkább csak közvetíthetett a szerző és a nyomdász között. Mivel 1792-ben meghalt, nem tudta tovább segíteni Ercsei munkáját.⁶³ Elképzelhető, hogy a *Szent passió* előszavában erre utal az a rész, amikor a szerző reményét fejezte ki, hogy további műveinek a megjelenését is támogatni fogják a mecénások.

A *Szent passió* kiadása és terjesztése a cenzúrát egyáltalán nem zavarta, mivel a könyv nem tartalmazott olyan részt, amely a katolikus dogmákkal ellenkezett. A helytartótanács jegyzőkönyvei szerint semmilyen kifogás nem merült fel Ercsei művével kapcsolatban.⁶⁴ Fontos figyelembe vennünk, hogy 1791-ben átszervezték a cenzúra működését. A protestánsok könyveivel kapcsolatban ez azt jelentette, hogy a helytartótanács engedélyezte a protestáns egyházaknak, hogy a szimbolikus és a kegyességi könyveket a protestánsok saját cenzorai ellenőrizzék. Ezek a cenzorok a helytar-

⁶⁰ DELLSPERGER, RUDOLF: Der Beitrag der „Vernünftigen Orthodoxie” zur innerprotestantischen Ökumene. Samuel Werenfels, Jean-Frédéric Ostervald und Jean Alphonse Turretini als Unionstheologen. In: DELLSPERGER, RUDOLF: Kirchengemeinschaft und Gewissensfreiheit. Studien zur Kirchen- und Theologiegeschichte der reformierten Schweiz: Ereignisse, Gestalten, Wirkungen. Bern, 2001. 51-65. p.

⁶¹ *Ladvoat apátornak ... Historiai dictionariuma.* Ford.: Mindszenti Sámuel. 6. köt. Komárom, 1797. 591-592. p.

⁶² TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ, 2010. 42., 51. p.

⁶³ GULYÁS PÁL: *Id. Péczeli József élete és jellemzése.* Bp., 1902. 9. p.

⁶⁴ A cenzorok egyáltalán nem foglalkoztak Ercsei munkájával. Vö.: MNL. MOL. C 60. 7-11. köt. *Protocolla 1790-1794.*

tótanáctól függetlenek voltak. Mindössze arra kellett ügyelniük, hogy a protestáns munkák ne sértsék a római katolikus hitet. Amennyiben a helytartótanács olyan részt fedezett fel egy könyvben, amelyik a katolikusokat csúfolta vagy bírálta, akkor a könyveket joguk volt betiltani.⁶⁵ A református egyház ennek megfelelően 1792 után létrehozta saját cenzori hivatalát, és legelőször a Tiszántúlon neveztek ki cenzorokat.⁶⁶ Érdekes, hogy még a református egyház saját cenzorai sem foglalkoztak a *Szent passió*val.⁶⁷

A cenzorok érdektelenségéből több következtetés is levonható. A legfontosabb ezek közül, hogy a könyv ellenőrzői felekezeti hovatartozásuktól függetlenül, elfogadhatónak tartották annak tartalmát. Valószínűleg még örültek is annak, hogy a radikális felvilágosodás elleni művet olvashattak. Másodszer Ercseinek sikerült a református egyház nemesi vezetőinek a bizalmát elnyerni, és nem akadályozták meg a budai zsinaton tett korábbi állásfoglalása miatt könyvének megjelenését.

Miközben Ercsei azon fáradozott, hogy hitvédő munkája megjelenjen, saját gyülekezetében látszólag kevésbé törődött az egyházvédő kiadványok terjesztésével.

A mezőtúri reformátusok olvasmányairól a helybeli kálvinista egyház és gimnázium könyvjegyzékeiből tudunk következtetéseket levonni. Egy másik tanulmányomban bemutattam azt, hogy a mezőtúri reformátusság olvasmányműveltségét a 18. század fordulóján Ercsei irányította, ezért itt most elég csak arról szót ejtenünk, hogy a hitvédő irodalom művei ismertek voltak-e a városban. Ezt nagyon röviden meg lehet válaszolni, mert jelenlegi ismereteink szerint semmilyen hitvédő munka nem került be az egyház vagy az iskola állományába.⁶⁸ Érdekes viszont, hogy a presbiteri jegyzőkönyvben 1778-ban és 1782-ben aggódva jegyezték fel, hogy a Heidelbergi Kátét ismét be fogják tiltani, vagy esetleg csak csonkítva lehet majd azt kiadni.⁶⁹ Ezek a bejegyzések azt mutatják, hogy volt egy hívó olvasóréteg Mezőtúron, de számukra a vallásellenes mozgalmak még nem jelentettek veszélyt. Ennek ellenére vannak arra utaló jelek, hogy a helyi olvasmányok nem csak a hitéleti és oktatáshoz szükséges tankönyvekből álltak. Jó példa erre, hogy a szegény diákok könyvtárába bekerült Jean

⁶⁵ FELHŐ–VÖRÖS, 1961. 223. p.

⁶⁶ SCHERMANN, 1931. 223. p.

⁶⁷ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Debrecen) I.1.a. (= Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek.) 6-7. köt. 1782-1793.

⁶⁸ HEGYI ÁDÁM: A mezőtúri református gimnázium könyvtára a 18. században – Ercsei Dániel (1744–1809) szerepe egy mezőváros kulturális életében. In: A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége. Szerk.: MONOK ISTVÁN. Bp.–Eger, 2012. 103-150. p.

⁶⁹ MREI. I.268.b. 108., 110. p.

Mabillonnak a bencés rend történetével foglalkozó vaskos munkája,⁷⁰ amely egy partikula tananyagába biztosan nem tartozott bele⁷¹

Összegzésképpen megállapíthatjuk, Ercsei fontosnak tartotta, hogy a vallás védelmében saját művével lépjen fel. Könyvének kiadásához olyan emberektől kért segítséget (id. Péczeli József, Wéber Simon Péter), akik sikeresek és gyakorlottak voltak református munkák terjesztésében. A mecénások megnyerésében (Péchy Imre, Csanádi György, Csanády István) nem jelentett komoly akadályt az egyházkormányzat átalakításával kapcsolatos vita.

Úgy gondolom, a bemutatottakból jól látható, hogy a 18. század végének olvasmányműveltségét igen heterogén források bevonásával lehet megtenni. Id. Ercsei Dániel írói tevékenységének vizsgálatakor egyrészt szembe kellett néznünk a források hiányával: a *Szent passió* mecénásainak megnyeréséről nincs közvetlen adatunk, Ercsei személyes véleményének nem maradt írásos nyoma naplóban, levelekben stb. Másrészt nagyon különböző dokumentumokat kellett megvizsgálni ahhoz, hogy eredményt tudjunk elérni. Így például mezőtúri presbiteri jegyzőkönyveket, helytartótanácsi cenzori iratokat, levelezéseket, könyvjegyzékeket, zsinati dokumentumokat, naplókat stb.

A Békés-Bánáti Református Egyházmegye olvasmányműveltségének vizsgálatát ehhez hasonlóan a lehető legtöbb forrás bevonásával képzelem el. A Monok István által végzett kutatások alapvetően könyvjegyzékekre és tulajdonosi bejegyzésekre támaszkodnak. Ezek számomra is meghatározó kiindulásnak számítanak, de rajtuk kívül különösen fontosak a mindennapi élettel kapcsolatos dokumentumok, mint például naplók, végrendeletek, periratok, levelezések. A gyülekezeti élet hétköznapijainak megismeréséhez a presbiteri jegyzőkönyvek, az egyháztörténeti krónikák és prédikációk szintén nélkülözhetetlen segédletei a kutatásnak. Remélem, hamarosan új és érdekes eredményekkel számolhatok be a Békés-Bánáti Református Egyházmegye művelődéstörténetével kapcsolatban.

---

⁷⁰ MABILLON, JEAN: Tractatus de studiis monasticis. Venetiis, 1770. – SzKIRGK. 39201/1.

⁷¹ TÓTH BÉLA: A debreceni kollégium tankönyvei a 18. században. In: *Studia Litteraria*, XX. Bp., 1982. 59-82. p.

Az egyházi özvegy-árva tár megalapítása a Tiszáninneni Református Egyházkerületben. Szemere Bertalan intézeti terve 1838-ból

Pályi Zsófia Kata

Mottó: „Ugyan mit mondanátok azon emberre, ki ekléziátokba letelepedvén, Isten házában széket foglal, a vallás jótéményeivel, s a pap szolgálataival él, és vonakodnék járulni az egyház s a pap jövedelméhez?” (Szemere Bertalan)¹

1. Bevezetés

A 18–19. század folyamán a művelt protestáns nemes családok fiai generációkon keresztül meghatározták a városi, a megyei, és sokszor az országos közéletet. A Tiszáninneni Református Egyházkerületben a társadalmi, politikai és az egyházi közélet meghatározó és nagy befolyású szereplői közé tartozott a Négyesi Szepessy, a Vay, a Szathmáry Király vagy a Fáy, a Ragályi, a Máriássy és a Pálóczy család. Vagyonuk és patrónusi tevékenységük miatt sokan szereztek maguknak elismerést, rendszeresen részt vettek az egyházkerületi és egyházmegyei közgyűléseken, és az egyház magas rangú világi tisztségviselői kerültek ki közülük. Szemere Bertalan 1812. augusztus 27-én Borsod vármegyében született elszegényedett református nemesi családban. Ősei a hagyományok szerint a reformáció legelső hullámai óta a helvét hitvallás követői voltak, néhányan jelentős áldozatot is hoztak vallásuk oltalmában. Szemere a Sárospataki Református Kollégiumban végezte tanulmányainak jelentős részét. A pozsonyi diétáról hazatérve 1834-től Borsod vármegye tiszteletbeli aljegyzője, majd jegyzője, 1836-tól a megye táblabírája, 1842-től az egri járás főszolgabírája volt. 1843-ban Borsod vármegye országgyűlési követévé választották meg, 1846-ban a vármegye másodalispánja, majd alispánja lett. Szemere Bertalan csaknem tíz éven át volt az Alsó-Borsodi Református Egyházmegye és a Tiszáninneni Református Egyházkerület közgyűléseinek tiszteletbeli ülnöke. A lelkészcsaládok közismert pártfogója volt, saját korában rendkívüli népszerűsége tett szert a református papság körében. Szerteágazó és gazdag munkássága okozhatta, hogy az utókor számára szinte teljesen feledésbe merült intézetalapítása és nyomtatásban megjelent munkája: *Szemere Bertalan terve egy özvegy s árva-tárról, és arról: mikép*

---

¹ Szemere beszéde Borsod vármegye közgyűlésén, követté választásakor. Miskolc, 1843. ápr. 27. In: Szemere Bertalan. Szerk.: Hermann Róbert. Bp., 1998. 194. p. Szemere Bertalan személyéhez kapcsolódó csaknem teljes körű forrás- és irodalomjegyzék: TÓVÁRI JUDIT: Vezető Szemere Bertalan életének és pályájának forrásaiba és irodalmába. In: Szemere Bertalan és kora. II. köt. Szerk.: Ruzsoly József. Miskolc, 1991. (Borsod–Abaúj–Zempléni Történelmi Évkönyv, 7.) 9–225. p.

lehet a pap sorsát biztosítani a reformátusoknál? Születésének kétszáz éves évfordulóján, 2012-ben kiváltképp időszerűvé vált, hogy a *református Szemere* arcképével foglalkozzunk.

2. Jótékony intézetek tanulmányozása külföldön

Az első ismert hazai lelkészi özvegykassza (1732) az özvegy-árva segélyezés egyik legelső magyarországi intézménye volt, mely szervesen kapcsolódott az európai reformmozgalom, a pietizmus magyarországi megjelenéséhez, és közvetlen kapcsolata mutatható ki a protestáns német tartományok hasonló özvegykasszáival. A protestáns lelkészek öngondoskodó intézkedései számos rokon vonást mutattak a céhekbe és más gazdasági korporációkba tömörülő városi mesteremberek, általában véve a homogén munkaközösségek és veszélyközösségek sajátos szokásaival (bányászok társulatai, céhszabályok előírásai, a középkori kalandos társulatok fraternitásai). A 18. század utolsó évtizedeiben és a 19. század elején felállított egyházmegyei önszegélyező lelkésztársaságok és özvegy-árva segélykasszák a hazai polgárosulási folyamat részeként szervesen illeszkedtek a korszak társaság- és egyletalapítási szokásához. Az egyházmegyei intézetek ugyanakkor csekély anyagi erővel rendelkeztek, és csupán szerény segítséget tudtak nyújtani a nehéz helyzetbe jutott családoknak.² A Tiszáninneri Református Egyházkerületben az egyházmegyei kasszákon túl az egyházkerületi Deficiensek Pénztárának felállításával is igyekeztek enyhíteni a terheken. A pénztárt Szűkösök Kasszájának is nevezték, melybe minden eklézsia, lelkipásztor és iskolamester évente adózott, a befizetett összegből pedig segílyt osztottak a rászorulóknak.

Az 1830-as és az 1840-es években a modern értelemben vett biztosítási eszme terjedésével irányult rá a figyelem a lelkipásztorok és tanárok helyzetének megoldatlanságára. Fáy András (1786–1864), a reformkor híres politikus-írója nagy visszhangot kiváltó *Óramutató* című könyvében többek között a református egyház elavult kánonaival és az egyház sok tekintetben elmaradott voltával foglalkozott: „Confraternitatis systemajok is, mit megtartani ohajtnak, bizony avas egy portéka” – jegyezte meg a segélyezés régi rendszeréről, mely helyett a modern, polgári kori biztosító-eszme megvalósítását sürgette.³ „1839-ben 11 vén pap marad ki, csak egy tractusban! Tehát kenyér nélkül, tán nőekkel, gyermekekkel! Mennyi jó tervünk van egyház-szolgáink családinak nyugpénzzeli ellátása iránt, s ezek közt lelkes Szemere Bertalanunkké, 's mégis évek alatt is nem történik semmi!” – írta 1842-ben megjelent munkájában. Külön kutatást igényelne,

² PÁLYI ZSÓFIA KATA: Protestáns lelkészi önszegélyező társaságok és özvegy-árva kasszák. In: „Taníts minket úgy számlálni napjainkat...” Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére. Szerk.: Ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Richly Gábor. Bp., 2012. (továbbiakban: PÁLYI, 2012.) 351–365. p.; PÁLYI ZSÓFIA KATA: Öreg prédikátorok, özvegy prédikátorné asszonyok, és nevetlen árvák a református egyházmegye kebelében (1800-1834). In: Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18-20. századi Magyarországon. Szerk.: Bárh Dániel. Bp., 2013. 196-222. p.

³ FÁY ANDRÁS: Óra-mutató. Pest, 1842. 141. p.

hogya a zempléni születésű Fáy és a borsodi Szemere milyen eszmék hatására vált a lelkészek pártfogójává, ügyük felkarolójává. Mindketten a sárospataki kollégiumban végezték tanulmányaikat, de nemcsak eszmei, hanem valóságos rokoni kapcsolatban is álltak egymással. Fáy András édesanyja Szemere Krisztina volt, a kiterjedt Szemere familia egyik tagja, Szemere Bertalan távoli rokona. Míg Fáy a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület megalapítójaként szerzett országos hírnevet,⁴ addig az ifjú Szemere Bertalan a lelkipásztorok és tanárok részére felállítandó intézet megalapítását tűzte ki célul.

Szemere Bertalan 1836 és 1838 között nyugat-európai utazást tett rokonai költségén. 1836 márciusában folyamodott útlevéért, áprilisban Pozsonyba utazott, májustól októberig Bécsben tartózkodott, ahol kézhez kapta az okiratot.⁵ Október 4-én hagyta el a várost, Csehország felé indult, Prágát és Töplitc (Teplitz) érintve október 12-én érkezett meg a szászországi Drezdába. A következő hónapokban meglátogatott városok sora hosszú: Lipcse, Halle, Wittenberg, Berlin, Potsdam, Magdeburg, Halberstadt, Göttingen, Kassel, Frankfurt és Metz. A német tartományok után 1836 decemberében ment Franciaországba, április végéig Párizsban tartózkodott. 1837. április 29-én Boulogneból hajóval utazott Angliába, májustól július közepéig Londonban volt. A következő hónapokban érintette Cambridge, Stamford, York, Durham, Newcastle, Edinburgh és Glasgow városokat. Írországra utazva Dublint látogatta meg, majd Birmingham, Stratford-on-Avon, Oxford után Londonba tért vissza. Augusztus 16-án Hollandiába hajózott, járt Rotterdamban, Hágában, Amszterdamban, Antwerpenben, majd Brüsszel, Aachen, Mainz, Darmstadt, Heidelberg, Strassburg és Mühlhausen után Svájcba utazott. Meglátogatta Basel, Bern, Lausanne, Genf, Luzern, Zürich városát. Szemere Bertalan 1837 októberében érkezett vissza Bécsbe, és 1838 februárjában tért vissza Magyarországra. Útja során a kiadás szándékával naplót vezetett, melynek nagy részét még Bécsben könyv formájába öntötte. Útleírása 1840-ben jelent meg cenzúrázott változatban, melyet a nagy sikerre való tekintettel 1845-ben újra kiadtak, akkor már bővített tartalommal.⁶ Szemere Bertalan útja során meglátogatott számtalan híres épületet és nevezetes történelmi helyet, országonként megfigyelte az oktatási rendszert, a fiataikorúak nevelőintézetét, árvaházakat, óvodákat, foglalkozott a választási rendszerrel és sajtóval, a biztosítók, fogházak és börtönök működésével. A reformkori útleírás – a magyar politikai irodalom sajátos műfaja – meghozta számára a sikert

⁴ FINTA JÓZSEF: Fáy András a biztosító eszme szolgálatában. Bp., 1936.; FENYVESSY ADOLF: A pesti hazai első Takarékpénztár-Egyesület százéves története, I. 1839–1889. Bp., 1940.

⁵ CSORBA CSABA: Szemere Bertalan nyugat-európai utazása (1836–1838). In: Szemere Bertalan és kora. I. köt. Szerk.: Ruszoly József. Miskolc, 1991. (Borsod–Abaúj–Zempléni Történelmi Évkönyv, 7.) 49–71. p.; Szemere Bertalan. Szerk.: Hermann Róbert. Bp., 1998. 16–18. p.

⁶ SZEMERE BERTALAN: Utazás külföldön. I–II. Pest, 1840. (Második bővített kiadás: 1845.; továbbiakban: SZEMERE, 1845.)

és az Akadémia levelezői tagságát. Útleírása saját korában elsősorban politikai hasznossága miatt volt népszerű, de tudományos és szépirodalmi téren is nagy érdeklődést váltott ki.⁷

Szemere Bertalan utazása során sorra látogatta a híresebb protestáns templomokat és iskolákat, és felkereste a reformáció emlékhelyeit is. Halálában járva a pietista August Hermann Francke (1663–1727) híres „árvaházát” tekintette meg, ahol számos magyar diák megfordult. Francke állítólag a következő feliratot helyezte el egy persely alá: „Ki világi jókkal bír, s felebarátját inségben látja és szívét bezárja előtte, miként lehet azzal Istennek szerelme?” A perselybe egy asszony hét forintot adományozott, ebből az összegből indította meg Francke a szegények iskoláját, amely nemsokára a német tartományok egyik leghíresebb iskolakomplexumává alakult...⁸ Wittenbergbe éjszaka, esőben érkezett meg Szemere. Nem érzett fáradtságot, inkább rendkívül izgatott volt, hogy ott lehet, ahol a reformáció szikrája kipattant. Luther szellemét elevenen érezte ódon szálláshelyén: „Mintha látnám Luthert, mint szögezi föl thesiseit az egyházajtóra...” – írta naplójába.⁹ Többször megemlékezett azokról a kellemes órákról, melyeket valamelyik parókián vagy tanítói otthonban töltött.¹⁰ 1836 novemberében meg akarta tekinteni Halberstadt híres lutheránus katedrálisát. Ekkor ismerkedett meg Friderikával, akinek apja volt a helyi egyházfi, édesanyja pedig egy falusi pap leánya. Friderika vezette végig Szemerét a templomban, kettejük megismerkedéséről és romantikus levélváltásukról lírai hangvételű történetben emlékezett meg.¹¹

Szemere ahol lehetett, tanulmányozta a nyugdíjrendszert és a takaréktárakat, máshol az egyházmegegyei és egyházkerületi lelkesítő özvegy-árva

⁷ FENYŐ ISTVÁN: A polgárosodás eszmevilága útirajzainkban 1848 előtt. In: FENYŐ ISTVÁN: Két évtized. Tanulmányok és kritikák. Bp., 1963. 111., 113., 116., 118., 124. p. A reformkori útleírók közé tartoztak többek között (zárójelk között munkájuk első megjelenési évével): Bölöni Farkas Sándor (1834), Szemere Bertalan (1840), Szalay László (1839), Pulszky Ferenc (1839), Trefort Ágoston (1840), Wesselényi Polixéna (1842), Gorove István (1844), Tóth Lőrinc (1844), Erdélyi János (1844–1845), Irinyi József (1846).

⁸ SZEMERE, 1845. I. köt. 38–41. p.

⁹ SZEMERE, 1845. I. köt. 44–45. p.

¹⁰ SZEMERE, 1845. I. köt. 77–81. p.

¹¹ A *Szép Friderika* történetét később gyakran kezelték önálló egészként, és több Szemere-válogatásba is bekerült kidolgozottsága miatt. Szemere Friderikája és Johann Wolfgang Goethe ifjúkori szerelme, Friderike Brion személye között feltűnő a párhuzam. Friderike Brion (1752–1813) Johann Jakob Brion lelképásztor leánya volt, aki a Strassburghoz közeli Sessenheim parókiáján nevelkedett. Goethe 1770 áprilisától 1771 augusztusáig jogot tanult Strassburgban, ekkor ismerkedett meg Friderikevel. A strassburgi időszak és a sessenheimi parókia meghatározó volt Goethe költővé válásában, sokan úgy vélik, ez a hely volt lírája igazi születési helye. A papleány és Goethe rövid ideig tartó kapcsolata sok művészt meghihletett, emlékét több vers, festmény, grafika, sőt emlékmű is megőrizte. Am Grabe Friderike Brions. Gedenkworte zum 200. Geburtstag Friederike Brions von Hermann Wiedtemann, Friesenheim. *Badische Heimat*, 1953. 60–63. p.

tárat, jótékony egyesületeket. A modern értelemben vett élet- és nyugdíjbiztosítás szinte teljesen ismeretlen volt még ekkor Magyarországon, így joggal került érdeklődése középpontjába, és számot tarthatott kortársai figyelmére.¹² Szemere felismerte ugyan a biztosítás üzletági jellegét, ám elsősorban annak *gazdasági, erkölcsi és társadalmi* hasznára hívta fel a figyelmet. *Jótékony intézetnek* nevezett naplójában minden biztosítási célú intézményt, beleértve az állami intézményeket is. A lelkészek, tanárok és templomszolgák, illetve családjuk sorsának biztosítása nemcsak az egyház feladata volt, hanem sok helyen az állam is gondoskodott róluk: Poroszországban például négy helyről kapott segítséget egy lelkész özvegye: az országos tápintézetől, melyben a lekipásztorok kötelesek voltak biztosítani özvegyüket a többi „statusszolgálóhoz” hasonlóan (állami alkalmazottak, tanárok, hivatalnokok stb.), a tartományi, az egyházmegyei és az eklézsiakasszából.¹³ Szemere a hazai lehetőségeket ismerve az egyházmegyei–egyházkerületi biztosítási rendszer megfigyelésére fordította figyelmét. Templomlátogatásai mellett igyekezett kapcsolatot teremteni a helyi lekipásztorral vagy a szuperintendenssel, aki bemutathatta neki a helyi segélyező intézet működését. Szemere Bertalan betekintett az intézményi és egyesületi alapszabályokba és számadáskönyvekbe, és mindenről részletes feljegyzést készített. Tapasztalatait összegezve naplójában egy külön részt szentelt a lelkészi özvegy-árva intézeteknek, kitérve a magyarországi viszonyokra, közölve egy terv részleteit. A felállítandó intézetet özvegy-árva tárnak nevezte el, a tár alatt voltaképpen pénztárt, segélytárt érthettek kortársai.

Különösen öt lekipásztort emelt ki, aki vizsgálódásában messzemenőig támogatta őt. Christoph Ammon (1766–1850) drezdai német protestáns racionalista teológust és lekipásztort, valamint Christian Gottlob Leberecht Grossmann (1783–1857) lipcsei szuperintendenst. Grossmann nemcsak lekipásztor volt, hanem híres teológus is, aki megalapította a Gusztáv Adolf Egyletet, a diaszpórákban élő kisebbségi gyülekezetek legrégebbi protestáns segélyszervezetét. Mindketten nagy szeretettel fogadták Szemere Bertalant. Edinburghben John Brown (1784–1858) skót teológus–prédikátort, valamint Thomas R. Liddell (1800–1880) skót presbiteriánus lelkész–pedagógust emelte ki Szemere, akik nyitottan és örömmel tájékoztatták az adatgyűjtő utazót. A legtöbbet Emmanuel Braunwald (1790–1864) lutheránus teológus–lelkésznek köszönhette, aki a strassburgi Szent Tamás templom elnöklelkésze volt. Az útleírás strassburgi fejezetébe illesztette be az özvegy-árva tár tervét.¹⁴

Nem mindenhol voltak azonban pozitív tapasztalatai. Naplójából úgy tűnik, néhány lekipásztor nem szívesen avatta be őt az egyház számadásának titkaiba. Szemere ezt tudatlanságnak, szeretetlenségnek érezte: „S néha annyira boszantattam s boszankodtam, hogy szándékkal felha-

¹² A témát érintő legújabb szakirodalom: KOZÁRI MÓNKA: A nyugdíjrendszer Magyarországon Mária Teréziától a második világháborúig. Bp., 2012.

¹³ SZEMERE, 1845. II. köt. 206. p.

¹⁴ SZEMERE, 1845. II. köt. 208. p.

gyok vala, ha néhanéha az oltárnak meleg kebelű férfiakra nem talállok, milyen Ammon Dresdában, Grossmann Lipcsében, Brown s Liddell Edinburgban, Braunwald Strassburgban, s ha csüggednem enged azon szent remény, hogy talán írt lelek sok özvegy s még több árva' kínaira" – írta naplójában.¹⁵ A bizalmatlanság háttérben talán az intézetek működési nehézségei állhattak. Edinburgban például hiányosságokat tapasztalt a jegyzőkönyvek vezetésében, meg is jegyezte: „az edinburghi hiányos táblákból így számolék...”¹⁶ A nehézségek ellenére Szemere itt harminc évre visszamenőleg áttanulmányozta a jegyzőkönyveket, és összeszámolta az adózó és nyugpénzt húzó özvegyeket és családokat. Az 1837. szeptember 7-i naplójegyzetében e szavakkal kezdte vallomását:

„Mint philantróp ki szenved, ha mászt szenvedni lát, utamban sokat gondolkodtam a reform[átus] papok s özvegyeik s árváik szomorú sorsárul, s a gyámolításukra fölállított jótékony intézeteket itt s Parisban, és Cseh, Szász, Porosz, Angolországban, Skotziában, Helvétziában megismerni igyekeztem, s e helyen röviden elmondom, mit e részben egész utamban tapasztalék.”

Szemere a hazai lelkipásztorok elkeserítő helyzetéről írt, amelynek háttérben társadalmi státuszuk tisztázatlansága, és teljes létbizonytalanságuk áll. Ezután az általa javasolt megoldást ismertette:

„Két lépést tartok szükségesnek: először, biztosítani a pap' sorsát, másodsor, ha meghalt, családnak segedelmet nyújtani [...] Az elmaradt papcsaládokon segíteni egyetlen mód: az özvegy s árvatár' alapítása. S hogy mind eddig szenvedni, nyomorogni hagytak annyi özvegyet s árvát, az út nyitva, a külföldi intézetek' példája szövétnekül lévén, csaknem megfoghatatlan. Én itt egy különös javaslat tétele vagy a külföldi intézetek részletes rajza helyett eléglem érinteni az elveket elvontan, mikén s mik szerint egy ilyen jótékony intézet alapíthatik.”¹⁷

Szemere Bertalan felvázolta egy megalapítandó árvatár alapszabályait négy pontban. Az első pontban a tagsággal, a másodikban a jövedelemmel, a harmadikban az adózással és haszonvétellel, a negyedikben az intézet szerkezetével, irányításával és adminisztrációjával foglalkozott. Javaslati pontjait a külföldi intézetek példáival illusztrálta. A porosz Kurmark, Altenburg hercegség, és a skót presbiteriánus egyházak gyakorlatát mutatta be, valamint Strassburg, Bern és Edinburg intézeteinek alapszabályait és számadásait használta fel. Későbbi munkájában – mellyel a következő fejezetekben foglalkozunk – további példákat hozott Prága, Drezda, Lipcse, Berlin, Potsdam, Halberstadt, Kassel, Párizs és Bern jótékony intézeteiről.

¹⁵ SZEMERE, 1845. I. köt. 76. p., II. köt. 207–208. p.

¹⁶ SZEMERE, 1845. II. köt. 207. p.

¹⁷ SZEMERE, 1845. II. köt. 204. p.

Az *utazás külföldön* második kiadásában Szemere lábjegyzetet helyezett el a következő tájékoztatással:

„Utazásombul megtérvén, 1838-ban, April[is] 30kán, a Tiszáninneni egyházkerület' gyűlésében e tárgyat indítványba hoztam, s küldöttség neveztetvén ki, tervemet ez elfogadta, s jelenleg az intézet már életbe lépett, s alaptőkéje több ezer forintra növekedett.”¹⁸

3. Szemere indítványa

3.1. Beszéde az egyházkerület ünnepi közgyűlésén

Szemere Bertalan 1838 februárjában tért vissza borsodi otthonába, és még ugyanezen év áprilisában ismertette tervét a Tiszáninneni Református Egyházkerület tavaszi miskolci közgyűlésén. Az 1838. április 29-én kezdődő gyűlés rendkívüli eseménnyel párosult. Szathmáry József (1763–1848) miskolci lelkész–egyházkerületi szuperintendens jubileumi ünnepséget tartották. A hetvenöt éves Szathmáry fél évszázada végezte lelképásztori szolgálatát az egyházkerületben, negyvennyolc éve prédikált Miskolcon.¹⁹ A feljegyzések szerint az ünnepségre és a ritka jelenet látására roppant nagyságú tömeg hullámzott a miskolci újabb templom felé, a helyiek mellett a szomszéd vidékekről is érkeztek látogatók. A szuperintendens nagyszámú lelképásztortól kísérve vonult be a templomba, őket a nemesek és a világi előkelőségek csoportja követte. A szószéken Szathmáry József az isteni gondviselésről és szeretetről prédikált, mely egész addigi életét kísérte. Utána Apostol Pál (1787–1860) miskolci másodpredikátor–egyházkerületi főjegyző tartott beszédet, fölolvassa a következő Igét: „Szenteljétek meg az ötvenedik esztendő... Legyen az nektek örömmünnep.” (3Mózes 25, 10). A prédikációk után Garas Sámuel egyházkerületi világi jegyző és Pálóczy László (1783–1861) Borsod vármegye országgyűlési követe, a miskolci gyülekezet segédgondnoka üdvözölte a szuperintendenst. Az ünnepi vasárnapon Miskolc mindkét templomában az alkalomhoz igazították az istentiszteletet. Az újabbikban a sárospataki anyaiskola énekkara, a régebbiben a miskolci líceumi kar énekelt.²⁰

¹⁸ SZEMERE, 1845. II. köt. 205. p.

¹⁹ Szathmáry (Paksi) József (1763–1848) Szathmári Paksi Ábrahám református szuperintendens fia. A forrásokban többnyire Szathmáry Józsefként szerepel. Tanulmányait Sárospatakon végezte, majd Bécsben, Göttingenben és Marburgban folytatta. 1788 és 1789 között Szikszón, 1790 és 1848 között Miskolcon volt lelkész, 1817-től az Alsó-Borsodi Református Egyházmegye esperese lett. A Tiszáninneni Református Egyházkerületnek előbb aljegyzője, később főjegyzője, 1823-tól szuperintendense. A göttingeni egyetemről 1830-ban teológiai doktori címet nyert. Szathmáry József halotti jelentése és nekrológja: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1848. 4. sz. 125. p., 23. sz. 696–730. p.

²⁰ Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára. (továbbiakban: TiREL.) B–9. (= Egyházkerületi gyűlések jegyzőkönyvei, 1837–1838.) 169–170. p. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyv (továbbiakban: közgy.jkv.) Miskolc, 1838. április 29. 6. pont.

A közgyűlés az ünnepség miatt csak április 30-án kezdte meg ülését. Egyházi elnöke Szathmáry József, világi elnöke Teleki József gróf volt. Jelen voltak az egyházmegyék esperesei és jegyzői, számos lelkész, a sárospataki és miskolci iskola képviselői, az egyházkerület aljegyzője és főjegyzője, diakónusa és dékánja, valamint a vármegyei nemesség egyházi ügyekben szerepet vállaló tagjai. A gyűlés elején a szuperintendens Teleki József gróftól köszöntötte: áldást kívánt életére, és megköszönte, hogy jelenlétével megtisztelte a közgyűlést.²¹ Szemere Bertalan 1838. április 30-án szólalt fel a közgyűlés előtt. Beszédében indítványt tett a papok sorsának jobb biztosítására és egy özvegy-árva tár felállítására:²²

„Kérek tisztelettel figyelmet és még előbb bocsánatot, hogy szólok azon urak előtt, kiknek itt választásuknál fogva székök van, de ha tudjam, hogy valaki teendi azon indítványt, mit teendő vagyok, bizonyosan hallgatni fogtam volna. Korunk bélyege kettő: humanitas és philantropia – mindenik a keresztyén vallás, szabadság, és műveltség gyümölcse, mindenik olly eredmény, melly tisztán emberi, s az értelem s okosság által meg szenteltetett (...) Ebben van oka s eredete azon számtalan jótékony intézetek s egyesületeknek, mellyeket az élet minden viszonyaiban naponként látunk keletkezni [...] Így történt, hogy utazván, minden illy intézet ajtaján sóhajtvá léptem be, emlékeztvén, hogy ebben is szűkölködik szegény hazánk. [...] És a többek közt, gyakran eszembe ötlék a tisztas papi rend, s annak és özvegyeinek és árváinak sorsa.”²³

Szemere beszédet tartott a református lelkészeknek társadalmi rétegeket összekötő szerepéről, e szerep visszasságairól és a lelkészcsaládok nehéz élethelyzetéről. A lelkész összekötő kapocs a társadalomban, egyszerű léte által a néppel egyesül, műveltsége által pedig a felső osztállyal. A lelkészek állapotát nehezíti rangjuk, mi az úr és a nép közé helyezi őket, azonban egyik csoportba sem tartoznak igazán. Sajátjuk nincs, mint az úrnak, kézimunkához nem értenek, mint a nép. Fizetésük alig elég szükségleteikre, gyermekeiket adósság nélkül ritkán nevelhetik, ráadásul a lelkészi hivatal

²¹ Uo. 171–172. p. Egyházkerületi közgy.jkv. Miskolc, 1838. április 29. 6. pont.

²² Szemere Bertalan levele Szemere Pálhoz. Vatta, 1838. május 7. – Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára. (továbbiakban: RL.) Szemere-tár. 16. köt. 34. levél. 207–210. p. Szemere Bertalan leveléhez mellékként csatolta Indítványát, vagyis azt a beszédet, amelyet egy héttel korábban elmondott az egyházkerület gyűlésén. Ez a beszéd kisebb változtatásokkal bekerült a később kinyomtatott munkába, ám ott már nem szerepelnek a tanácshoz intézett bevezető szavai. Ebből a forrásból ismerjük Szemere Bertalan eredeti teljes beszédét. Szemere Pál válaszlevelében azt írta, hogy Indítványát közzétette, és aggódott Szemere Bertalanért, amiért túlságosan sok dolgot vállalt egyszerre. Szemere Pál levele Szemere Bertalanhoz. Pest, 1838. május 20. In: Szemere Pál munkái. Szerk.: Szvorényi József. Bp., 1890. III. köt. 321–322. p.

²³ Uo. 209. p.

méltósága miatt az egyház a kereset legtöbb nemétől eltiltja őket. A lelkészek nincsenek biztonságban az eklézsiában, hiszen a gyülekezetük bármikor elmozdíthatja őket. Az elmozdított vagy meghalt apa után a támaszától megfosztott család nyomorba kerül:

„Ki tudja megindulás nélkül nézni az özvegy anyát, ki ínségtől kísérve hagyja el árvaival a kis lakot, mely többé nem övék, mellyet az atya könyörgései s a gyermekélet ártatlan emlékezetei megszenteltek; kiknek nincs más menedékök, mint e nagy világ, s egyetlen pártfogójok a gondviselés? Mert a papnak laka van csak míg él s míg tetszik a népnek, az egyház családnak nem öröke, s abból, ha nem előbb, halálakor bizonyosan ki kell költöznie. S ha nem gyűjti, mit annak hagyhasson, vagy ha a csekély jövedelemből avagy kötelessége elmulasztása nélkül semmit nem lehet megtagarítania, mi lesz háznépéből? Eklésiája új papot s háznépet táplál, itt többé nincs hazája, a hideg világ pedig inkább szaporítja, mint enyhíti az ismeretlen kinait. Valóban életkeserítő gondolat s kép, mely gyakran háborgathatja s kötelességéhez is hűtlenné teheti az apát, hogy minden lelkiismeretes szolgálatával sem biztosíthat szeretteinek bár mi szűk segedelmet.”²⁴

Szemere a közgyűlés előtt beszámolt külföldi útjának eredményeiről és ismertette azokat a helyeket, ahol a jótékony intézeteket tanulmányozta. Mivel a részletes tervet adatok hiányában ekkor nem készíthette el, ezért egy küldöttség kinevezését kérte. A küldöttség a következő egyházkerületi gyűlésre készítse el javaslatát két kérdésre válaszolva: 1. Miképpen lehet biztosítani a papok állapotát a szabad választás veszélyeztetése nélkül? 2. Özvegy és árvatár mi módon alapítható legállandóbban és legcélszerűbben, belefoglalva a felsőbb tanítók özvegyeit és árváit, és bizonyos megszorítással a falusi iskolamesterekeit is. Szemere felajánlotta, hogy a külföldön összegyűjtött és lejegyzetelt intézeti alapszabályokat és tapasztalatait az egyházkerület vagy a felállítandó küldöttség előtt közzéteszi. Zárásként arról beszélt, hogy indítványa nemcsak a szerencsétlenek, hanem az egész protestáns papi rend összes tekintetének és méltóságának ügye. Arra biztatta a közgyűlésen résztvevő egyházi és világi előkelőket, hogy adományaikkal járuljanak hozzá az intézet felállításához.

3.2. Ajánlások és alapítványok a tár gyarapítására

Az egyházkerületi ünnepségen és a közgyűlésen részt vett Teleki József (1790–1855) gróf, a Pesti Református Egyházmegye gondnoka, a Tiszáninneni Református Egyházkerület és a Sárospataki Református Kollégium főgondnoka.²⁵ Teleki pártfogása alá vette az árvatár ügyét, és szá-

²⁴ Uo. 209–210. p.

²⁵ Teleki József gróf (1790–1848): A felsorolt egyházi tisztségek mellett 1840-től koronaőr, 1842 és 1848 között Erdély kormányzója, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, számos alapítványt tett, tudományos munkát végzett, a magyar történettudomány jelese. Leghíresebb munkája a Hunyadiak kora Magyarországon. 1842-től az

mosan csatlakoztak hozzá a jelenlévők közül. Tizenkilencen ajánlották fel, hogy életük végéig rendszeres éves pénzadománnyal fogják támogatni a tár működését. Az összesen évi 194 forintnyi felajánlás a következő adományozók pénzéből állt össze: Teleki József (60 forint), Puky István (10 forint), Máriássy László (6 forint), idősebb Ragályi Zsigmond (10 forint), Ragályi Pál (10 forint), Fáy Ferenc (10 forint), Szathmáry Király József (10 forint), ifjabb Ragályi Károly (8 forint), idős Szathmáry Király Pál (10 forint), Pálóczy László (3 forint), Dobozy Antal (5 forint), Tolcsvai Nagy Gedeon (10 forint), Herke Lajos (10 forint), Gentsy László (5 forint), Máriássy István Kálmán (10 forint), Szent Imrey József (5 forint), Ragályi Ferdinánd (5 forint), Szemere Bertalan (5 forint), Garas Samu (2 forint). Hárman közülük alapítványt tettek. A felajánlott 1266 forint és 40 krajcárral összesen 76 forintnak a tőkét is biztosította Teleki József (1000 forint), Puky István (166 forint és 40 krajcár) és Máriássy László (100 forint). Aláírásukkal kötelezték magukat a vállalat teljesítésére. Az egyházkerületi tanács felszólította az egyházmegyék képviselőit, hogy ők is hasonló ajánlatteklekre ösztönözzék a világi rendet.²⁶

3.3. Az árvatári küldöttség megalakulása

Szemere Bertalan beszédét vita követte, majd a feladatok végrehajtására és tervekészítésre egyházkerületi küldöttséget választottak. A bizottság tizenhárom tagból állt: Szathmáry József szuperintendens, Puky István, Ragályi Zsigmond, Ragályi Pál, Szathmáry Király József, Pálóczy László, Tolcsvay Nagy Gedeon, Szemere Bertalan, Herke Lajos, Apostol Pál, Futó Sámuel, Somosi István, Szombati Dániel. Az egyházkerületi tanács arra kérte fel a küldöttség tagjait, készítsenek tervet arról, hogyan lehetne sikeresebben biztosítani a szolgálatra alkalmatlanná vált lelkipásztorok maradék éveit, és miként lehet szervezett formában gondoskodni hátrahagyott családtagjaikról.²⁷ Az ügy sikeréhez minden bizonnyal hozzájárult a jubileumi ünnepi hangulat, mely aktuálissá tette Szemere Bertalan közgyűlési felszólalását. Szathmáry József még tíz éven át hirdette Isten ígését, csaknem betöltötte nyolcvanötödik életévét, amikor 1848. január 11-én elhunyt. A református szuperintendensek és az általa kormányzott Tiszáninneri Református Egyházkerület papjainak legidősebbike volt.²⁸

Az árvatári küldöttség munkáját Szemere Bertalan irányította. 1838. május 7-én levelet írt rokonának, Szemere Pálnak. A levélben beszámolt arról a munkáról, melyet felvállalt és keresztülvinni igyekezett. Sokan mondtak neki köszönetet indítványáért, de tisztában volt azzal, mennyi munka várja még:

---

erdélyi egyházkerület főgondnoka is. ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. (3. jav. és bőv. kiad.) Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. 626–627. p.

²⁶ TIREL. B–9. 175. p. Egyházkerületi közgy.jkv. Miskolc, 1838. április 29. 21. pont.

²⁷ Uo. 22. pont.

²⁸ Szathmáry József halotti jelentése és nekrológja: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1848. 4. sz. 125. p., 23. sz. 696–730. p.

„beszédem a szuperint[endentia] gyűlésén – némi vita után Telekyvel s a szuperint[enden]sszel, elfogadtaték s küldöttség nevezteték, tagául én is. Én e lépésemmel a papok életébe igen befűztem magam, s többen jöttek hozzám megköszönni az egész papság nevében. Az igaz e célban, e tárgyért sok goromba fogadást szenvedtem a külföldön, s reá sok napokat áldozám. De ha sükerét óhajtom, egy tervemen kívül még többet kell dolgoznom a küldöttségnek magának felvilágosítására.”²⁹

Szemere Bertalan 1838. június 1-i keltezéssel megírta azt a munkát, mely tartalmazta külföldi tapasztalatainak összegzését és részletes tervét a papok és családjuk biztosítására. Írását az egyházkerületi küldöttségnek 1838. június 6-án mutatta be, melynek ezt a címet adta: *Arrol, míg él, miképen lehet biztosítani a' pap' sorsát? Meghalván, özvegy 's árvatár mikép alapítható legczélszerűbben? Véleménye 's Terve*. Ezt az írást vette alapul a küldöttség saját munkálataihoz, pontról pontra elemezve annak megvalósíthatóságát.³⁰

1838. szeptember 30-án az Átányban kezdődő egyházkerületi közgyűlésen ismét tárgyalták az árvatár ügyét. A Szemere által beadott részletes tervről úgy rendelkeztek, hogy a küldöttség és az egyházmegyék kapják meg azt tanulmányozásra. A küldöttség tagjai várják be a prédikátorok tudósításait, melyből megtudhatják véleményüket, valamint arra is fény derülhet, hogy ragaszkodnak-e avagy nem az intézet felállításához. Ugyanitt azt is a küldöttség feladatául írták elő, hogy foglalkozzanak az újonnan felajánlott pénzek és adományok sorsával: mennyit osszanak abból ki évenként és mennyit fordítsanak a tőke növelésére?³¹ Megkezdődött Szemere tervének terjesztése az egyházmegyékben, melyet másolatokban köröztettek a lelkipásztorok között. Több esperes úgy rendelkezett, hogy egyházmegyei küldöttséget válasszanak. Ezek feladata volt, hogy a lelkipásztoroktól begyűjtsék a leveleket, és az egyházkerületi tanács számára összegezzék a papság véleményét és javaslatait.

4. Szemere terve

4.1. Reformjavaslatok a papok sorsának biztosítására

²⁹ Szemere Bertalan levele Szemere Pálhoz. Vatta, 1838. május 7. – RL. Szemere-tár. 16. köt. 34. levél. 208. p.

³⁰ TiREL. B/LXI/27.165/140/. Szemere Bertalan: *Arrol, míg él, miképen lehet biztosítani a' pap' sorsát? Meghalván, özvegy 's árvatár mikép alapítható legczélszerűbben? Véleménye 's Terve*. Kézirat. Írta Csobajon 1838. június 1-jén. Az egyházkerületi küldöttséghez intézte 1838. június 6-án. Szemere kézírata a később nyomtatott szöveggel tartalmilag megegyezik, a nyomtatás előtt stilisztikai változtatások történtek benne, illetve Csobaj helyett Vattát tüntette fel keltezési helyül.

³¹ TiREL. B–9. 316. p. Egyházkerületi közgy.jkv. Átány, 1838. szeptember 30. 205-206. pont.

Szemere munkája első részében először azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy miért változtatják a lelkészek olyan gyakran szolgálati helyüket. Ezzel összefüggésben elemezte az eklézsiák szabad meghívási és elbocsátási jogából fakadó káros következményeket és a budai kánonok ide vonatkozó részét.³² A gyakori helyváltoztatás miatt a papi hivatal már nem bír eredeti méltóságával, az igazi tehetségek helyett egyre inkább azok választják foglalkozásul, akik a megélhetést szeretnék maguknak biztosítani. Ha a pap a szabad elbocsátási jog miatt túlon túl függ az őt eltartó gyülekezettől, akkor sem erkölcsi hatóerejét, sem függetlenségét nem tudja megőrizni, és pusztán játékszere lesz híveinek. A szakma erkölcsileg fellazult, mert olyanok is megszerezhetik a képesítést, akik arra alkalmatlanok. Túl sokan vároznak szolgálati helyre és felszentelésre, sokan tisztességtelen eszközökkel próbálnak szószékhez jutni, és a lelképásztorok nincsenek biztonságban káplánjaik mellett. „Pótló s földöz szabályok e roszon nem segítenek, a javítás gyökeres legyen, mert a rosznak fészke mélyen fekszik” – írja.³³

Javaslatait úgy foglalta össze hat pontban, hogy ne csorbuljon az eklézsiák régi hagyományú szabadsága, de helyre lehessen állítani a papi hivatal méltóságát:

1. Szabály. A leendő papokat, főleg erkölcsi tekintetben szigorúbban ellenőrizték az eddigénél, és ha alkalmatlanok, eleve tanácsolják el őket a pályától.
2. Szabály. Amíg van fölszentelt pap, addig káplánt nem szabad fölszentelni és meghívni a szolgálatra.
3. Szabály. A meghívott és a meghívást elfogadott pap három évnél korábban nem hagyhatja el eklézsiáját.
4. Szabály. Az eklézsiának joga van bárkit meghívni az egyházmegye felszentelt papjai közül, a tanácsnak csak a tudomásulvétel miatt kell bejelenteni azt. Más egyházmegyéből csak két esetben lehet papot

³² Lelkészt hívni az egyházközség joga, de lelkészt elbocsátani a felsőbb egyházi szervek tudta és beleegyezése nélkül nem lehet. Az engedélyt a lelkész meghívására vagy elbocsátására alapos ok nélkül nem tagadhatják meg a felsőbbbségek. Az elmozdított lelkészeket más egyházakba kell áttenni. Hogy az egyházak meghívási joga épségben maradjon, de a gyakori visszaéléseknek (hivatalvásárlás, befolyásolás, ármány, acsarkodás) is korlátot szabjanak, úgy határoztak: a meghívással az egyházközségek a korábban szokásos egy év helyett csak háromévente élhetnek. Az elbocsátásról az egyházmegyei tanácsot értesíteni kell, aki mindkét fél álláspontját megvizsgálja. Ha a szívek elidegenedésén kívül más ok nincs az elbocsátásra, akkor a hívek kétharmadának szavazatait kell összeszedni és az elbocsátást nem lehet megtagadni. Jóllehet a budai kánonok hivatalosan sosem emelkedtek törvényerőre, de az egyházmegyei rendszabásokban sokszor figyelembe vették azokat (IX. kánon 13. pont.). Forrás: Az 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi Kánonok. In: *Sárospataki Füzetek*, 1860. 1. sz. 60–62. p.

³³ Szemere Bertalan' terve egy papi özvegy 's árva-tárról, és arrul: mikép lehet a' pap' sorsát biztosítani a reformátusoknál? Közli [Molná]R A[antal] református pap. Pest, 1840. (továbbiakban: SZEMERE, 1840.) 12. p.

meghívni: ha a pap meghal, vagy ha hivatalától örökre megfosztják. Ha valaki ármány és bűnös áskálódás által jut parókiához, azt hivatalától örökre meg kell fosztani.

5. Szabály. Hívhatási joga az eklézsiának három esetben van. Ha papja meghal, ha bűnökért és erkölcstelen tettekért hivatalától örökre megfosztják vagy ideiglenesen felfüggesztik az egyházmegyei és egyházkerületi tanácson, valamint ha fejenként vett szavazás után kiderül, hogy a hívek 9/10-e lelki elidegenedést érez papja iránt. Ritkulni fog az elidegenedés, ha a papokat arra kötelezik, hogy könyv nélkül tartsák meg a prédikációt.³⁴

6. Szabály. Ha a pap betegség vagy öregségi erőtlenség miatt akadályozva van a szolgálatban, akkor rövid ideig tartó akadályozás esetében a szomszéd papok és a helyi iskolamester tartsák meg az istentiszteletet, hosszabb akadályozás esetén a pap káplánt hívjon tetszése szerint, örökös akadályozás esetén az eklézsia helynököt válasszon a papok vagy káplánok közül, aki a jövedelem felét kapja meg.

Szemere felhívásának köszönhető, hogy az egyházkerület napirendre tűzte a papmarasztás, a káplántartás és a kegyelem esztendő újratárgyalását. 1840 májusában Miskolcon küldöttséget neveztek ki, melynek tagja a világi rendből Puky István, Tolcsvai Nagy Gedeon és Ragályi Károly, az egyházból Futó Sámuel abauji, Dapsy József gömöri, Jászay Mihály felsőzempléni esperes, valamint Vattay György Torna megyei főjegyző lett. Feladatuk, hogy dolgozzák ki annak rendszerét, miként gyűjthető be az egyházmegyei és lelkipásztorok véleménye és szavazata a megnevezett tárgyakban, és miként vonhatóak be a kérdés rendezésébe. Céljuk az volt, hogy az egyházmegyenként eltérő szokásokat és gyakorlatokat összehangolják, és felkészüljenek az új egyházi rendszabályok meghozatalára („célszerűen rendelkezni, s az egész Egyházi Kerületben rendelkezési egyformaságot be hozni miként lehessen?”).³⁵ Szemere munkája első részében olyan problémákat és témákat fogalmazott meg, amelyekről mindenki tudott, és amelyek megoldása már régóta napirenden volt. Javasatai ennek ellenére nagy visszhangot váltottak ki. Neki köszönhetően számos fórumon megfogalmazták, hogy a református egyháznak új és egyetemes érvényű törvényekre és rendszabályokra van szüksége, melyet csak egy országos zsinat megtartásával és új kánonok meghozatalával lehet keresztülvinni. Indítványával és tervével majd a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain is foglalkoznak. A terv első része, a papok sorsának biztosítása váltotta ki a nagyobb visszhangot, mert az abban megfogalmazott

³⁴ „Kis oknak látszik, de nem az, sőt mélyeb hatásu, kivált a falukon, mint vélik sokan. Az idős papok nagy része meg szokott utáltatni a néptől, s oka a beszéd ügyetlensége, zavaros, botránkoztató elmondása, mi a legjobb munkát is elrontja.” SZEMERE, 1840. 14. p. Szemerének ez az állítása néhányaknak nem tetszett, talán mert túlságosan szókimondó volt.

³⁵ TIREL. B–10. (= Egyházkerületi közgyűlések jegyzőkönyvei 1839–1840.) 193–194. p. Egyházkerületi közgy.jkv. Miskolc, 1840. május 6. 33. pont.

kérdések egyetemesen érintették az egész református egyházat. Tervéről úgy írtak, mint amely elsősorban fontos egyházi reformkérdésekkel áll kapcsolatban, és mindenekelőtt a kánonok megújítására vonatkozik:

„Mi is ezt tartjuk mindenekfelett szükségesnek. Mert a komjáti cánonok 1626[ban] készültek, a gelei cánonok 1649[ben] nyomattak ki, mellyeknek némelly czikkeik a 200 éven át kifejtett 's megalapított törvényhozási elvekkkel merőben ellenkeznek; mik ha megtartatnak, jelenkorunkban gúnytárgyak leendiink; ha nem, nincs törvény, csak változó jó tetszés 's önkény kormányoz. E törvényekről értekezniünk kell előbb, mintsem zsinatra menjünk, nehogy, mint a budain, készületleneknek találtsunk. Azért legörömeőbb nyitjuk meg lapjainkat olly értekezéseknek, melylyek az eltörlendő, módosítandó, ujonan alkotandó egyházi törvényeket tárgyazzák. Lapjaink elfogadandják a' pipafüst közt származott idves eszméket, mik, ha meg nem iratnak, nem közöltenek, a' pipafüsttel együtt légebe szállnak.”³⁶

Szemere munkája széleskörű hatását és ismertségét annak is köszönhette, hogy időközben nyomtatásban is megjelent.

4.2. Egyházi biztosítóintézeti terv

Szemere Bertalan munkájának második felében előbb a külföldi tapasztalatait ismertette, majd rátért a felállítandó biztosítóintézet javasolt szabályzatára. Minden pontot külön magyarázatokkal látott el, táblázatokat készített, valamint számításokat–becsléseket végzett. Intézetének az *egyházi özvegy s árvatár* nevet adta, mert tervét megvalósíthatónak vélte általában minden egyházkerületben, különösen pedig a Tiszáninneri Református Egyházkerületben.

Az alapszabályokat öt pontban foglalta össze Szemere Bertalan:³⁷

1. Tagok. 1.) Felszentelt papok a felszentelés első évétől kezdve. 2.) A sárospataki, a miskolci és más felsőbb iskolák rendes tanítói hivatalba lépésük kezdetétől. 3.) A városi és falusi 32 évet be nem töltött iskolamesterek, akiket az egyházmegye megvizsgált jó magaviseletükre és a tanítói pályán megmaradásukra nézve. 4.) A tagság független attól, hogy valaki házas-e vagy nőtlen. Ha valaki kilép a papi – tanári – iskolamesteri hivatalkörből, vagy attól örökre eltiltják, annak özvegye és árvái elvesztik a jövedelemhez való jogukat. Ha valaki ismét hivatalba lép, akkor a közbeeső időre vonatkozó befizetés kétszeresét köteles a tárba beadni.

2. Jövedelem. 1.) Minden tag köteles felszentelésekor vagy hivatalba lépésekor 15 forintot fizetni a tárba. Ettől az első betételtől mentesek az intézetet felállító tagok. 2.) A tagok évenként adózni kötelesek a tárba, az adózás mértéke ötévente kerül megállapításra. Az egyházközségek, a tanárok és az iskolamesterek jövedelmük alapján három osztályba vannak be-

³⁶ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1842. 6. sz. 62. p.

³⁷ A pontokat több helyen összefoglalva, az olvashatóság miatt nyelvileg egyszerűsítve közöljük.

sorolva. Az első osztályba esők 5, a második osztályba esők 10, a harmadik osztályba esők 15 forintot adóznak évenként. 3.) Az ekléziák és hivatalok pénzének azon része a tárba kerül, amelyet eddig az özvegyeknek fizettek kegyelem díjúl.³⁸ 4.) Az az összeg, amely az év meghatározott ünnepnapján az egyház perselyeibe kerül. 5.) Ha valaki újra házasodik és felesége tíz évvel fiatalabb nála, akkor 10 forintot fizet a tárba, és annyiszor tíz forintot fizet, amennyivel fiatalabb nála a felesége. Emellett egy ízben adózásának kétszeresét is köteles befizetni. Ha olyan özvegyet vesz nőül valaki, aki előző férje jóvoltából már részesül az intézet juttatásaiban, az mentesül a tíz forinttól és az adózás kétszeresétől. 6.) A tett és még teendő ajándékokból. 7.) A kegyes alapítványokból és hagyatékokból.

3. Nyugpénz. 1.) Az az özvegy, akinek férje 16 évnél tovább adózott, az összes befizetésnek a felét kapja meg évente, így két év alatt visszakapja férje teljes befizetését. Az az özvegy, akinek férje 16 évig vagy annál rövidebb ideig adózott, az az osztályához mért 16 évi adózás felét kapja meg évente, így az első osztálybeli évenként legalább 40, a második osztálybeli legalább 80, a harmadik osztálybeli legalább 120 forintot kap. 2.) A javasolt eredeti nyugpénz nagyságának megváltoztatásáról, az új nyugpénz mennyiségének meghatározásáról az egyházkerületi tanács háromévente dönt. 3.) Az intézet megalapítása után először öt év eltelte után lehet új szabályokat hozni. 4.) Az özvegy akkor kapja meg első nyugpénzét, mikor férje halála után annak fizetésében már nem részesül. Ha nem maradt özvegy, akkor az árvák az apjuk halálát követő fél évben kezdik el kapni a nyugpénzt.³⁹ 5.) Az özvegy nem kap több pénzt ha férjhez megy, a nyugpénz megszűnik abban a félévben, amelyben jegyváltása megtörtént. Az árva nem kap több pénzt, ha 18. életévét betöltötte, illetve ha megházasodott. 6.) Ha az özvegy intézeti taghoz megy nőül, és második férje is meghal, akkor azután kapja a nyugpénzt, amely után több jár neki. 7.) Ha az árvákat az özvegy tartja el, akkor az egész nyugpénzt ő kapja. Ha egy papnak több házasságból származó árvái is maradnak, és özvegye az első házasságból származó gyermekekről nem gondoskodik, akkor csak a nyugpénz felét kapja meg, másik fele az összes 18 éven aluli gyermek között egyenlő mértékben kiosztásra

³⁸ Kegyelem évnek, özvegyi évnek nevezték a prédikátori év lejárta után következő egyévi vagy félévi időszakot, melynek kedvezményei az elhunyt lelkipásztor családját illették. A kegyelem év alatt az özvegy továbbra is a parókián maradhatott gyermekeivel, a prédikátori fizetés és a konvenció őt illette, azonban a káplánt neki kellett eltartania. Megosztotta vele a parókiát, táplálta, valamint fizetése meghatározott részét a káplánnak kellett adja. PÁLYI, 2012. 353. p.

³⁹ Csonka évnek, hagyatéki évnek vagy maradék évnek nevezték a prédikátori esztendőből a lelkipásztor halála után fennmaradó időszakot, vagyis a halálozás napjától a legközelebbi lelkészváltásig tartó időt. Úgy tartották, hogy a csonka év jövedelme az elhunyt lelkész hagyatéka, mely az özvegyet és gyermekeit illeti. Az elhunyt családja a prédikátori év végéig a parókián maradhatott, költözésre kényszeríteni nem lehetett. A hívek gondozását a szomszéd települések lelkipásztorai vagy az esperes által kinevezett helyettes lelkész, káplán, adminisztrátor végezte. A káplán a parókián lakott és a fizetésen az özvegyel osztozott. PÁLYI, 2012. 353. p.

kerül. Ugyanez történik, ha nincsen özvegy, csak árvák vannak. 8.) Ha a lelkész halálakor csak árvák maradnak, akkor a nyugpénz fele, melyet az özvegy kapott volna, a tárban marad. Ha csak egy árva marad, akkor a kiosztandó pénzt egynegyedével csökkentik. 9.) Ha az intézeti tag gyermek özvegycet vesz nőül, annak gyermekei nem jogosultak nyugpénzre. Ha a nyugpénzes özvegy férjhez megy egy nem intézeti taghoz, akkor az intézeti tagsággal rendelkező korábbi férjének árvái a házasságkötés miatt megszűnt nyugpénz felét fogják kapni. 10.) A nyugpénzt évente két részletben kapják meg a jogosultak. Első felét március 15-ig, a második felét szeptember 15-ig. 11.) Az a pénz, melyet egyszer az intézet tőkéjéhez csatoltak, soha nem fordítható többé kiosztásra.

4. Kormányzás. 1.) Az évenkénti adózás befizetése két részletben történik, március és szeptember első tizenöt napjában. A beszédést az egyházmegye intézi, aki befizetését elmulasztja, azt az esperes megintja. Haladékot április és október 1-jéig kapnak, aki addig sem rendezi késését, annak büntetésül 1/5 résszel megemelik adózását, és az egyházközség gondnoka által levonják fizetéséből. 2.) Az egyházkerületi gyűlés háromévente választja meg az intézet pénztárnokát, aki kezeli a pénzügyeket, nyugtatványokat ír és fogad, és jegyzőkönyvet vezet. A pénztár egyik kulcsa nála van. 3.) Az egyházkerületi gyűlés háromévente választja meg az intézet ellenőrt, aki a pénztárnok minden munkáját ellenőrzi, az ő aláírása nélkül érvénytelenek a nyugtatványok, a jegyzőkönyv és a félévenkénti számadások. Külön jegyzőkönyvet is vezet, a pénztár másik kulcsa nála áll. 4.) Választmányt állítanak fel, amely a hét egyházmegye által háromévente választott 14 tagból áll. Minden egyházmegye 2 tagot küld a választmányba. Elnökét az egyházkerületi gyűlés nevezi ki, titkárt saját maga választ. Évenként kétszer ülésezik, megvizsgálja a pénztárnok számadásait, tudósítja az egyházkerületi gyűlést, az egyházmegye által javasolt tagok és nyugpénzesek táblázatát megvizsgálja. Foglalkozik a tőkepénz kezelésével, és előterjeszti az egyházkerületnek javaslatait. A választmányból minden gyűlésen legalább hét tagnak jelen kell lennie, minden egyházmegyből egynek. Változtatásokról szavazással döntenek, egyenlőség esetén az elnök dönt. 5.) A fő felügyeleti jog az egyházkerületi tanácsé, új szabályokat és módosításokat csak az hozhat. 6.) A szabályok és a választmány évenkénti tudósítását ki fogják nyomtatni, és a tagoknak megküldeni.

5. Pótlékszabályok. 1.) Az egyházmegyeik némelyikében működő özvegytárak a részvényesek évenkénti adózásának lerovásául átfordíthatók az új intézetbe. 2.) Az intézetre vonatkozó gyakorlati utasítások és eszközök kidolgozása a legelső választmány feladata legyen.

Szemere Bertalan részletes számításokat végzett. Kalkulációját a hét egyházmegye 342 anyaegyházközségében szolgáló lelkészre és 20 felsőbb iskolai tanítóra alapozta. Megbecsülte a patrónusok évenkénti ajánlásából begyűlt összeget, a perselyek jövedelmét, az új papok belépti díjának nagyságát. Nem számította a bizonytalan belépésű iskolamesterek adózását és a váratlan adományokból, hagyományokból származó bevételt. Mivel a tár jövedelme az első öt évben csak növekedik, és a nyugpénzek csak a hatodik évtől kerülhetnek kiosztásra, ezért így számított: a hatodik évben kiosztás-

ra kerülő jövedelem összesen 5188 forint és 13 krajcár lesz. Ez az összeg két részből tevődik össze. Egyik rész az addig begyűlt 21853 forint és 34 krajcár kamata, mely 1311 forint és 13 krajcár, a másik rész a hatodik évi adózás, mely 3877 forint.

Munkája végén Szemere Bertalan három pontban foglalta össze az intézet erkölcsi hasznát: 1.) A papot a jövő iránti megnyugvás vidámmá és nyugodttá teszi, így kötelessége teljesítésére alkalmasabb és készebb lesz. 2.) Az adózás a papcsaládot takarékosagra szoktatja, ami nagy erkölcsi erő. 3.) Az adózás évenkénti ismétlődése emlékezteti a családot az öngondoskodás és az előre gondolkodás fontosságára.

5. A papság véleménye Szemere tervéről

5.1. Gömöri Református Egyházmegye

„Tek[intetes] Szemere Bertalan Úr által készített terv Megyénkbeli minden Papokkal vélemény adás véget közöltetvén, és ennek öszve pontosítására Biztosság nevezetvén ki. [...] A feladat 1^{sőbb} ágát, az élő Papok sorsa biztosítását érintve Tisztelt Szemere Úrral Szabályaira nézve kezet fog, némelly pontokra nézve némi kis eltéréssel, másokat bővebben kifejtve.”

A gömöri egyházmegye 1839-ben állította fel bizottságát, melynek tagjai összegezték a lelkipásztorok nyilatkozatait. Az egyházmegye bizottsága támogatta a Szemere-tervnek azt a részét, mely a papok szigorúbb vizsgálatáról ejtett szót. Szerintük célirányosabb volna az anyaiskolában megkezdeni a kemény ellenőrzést, kis létszámú és jól ellenőrizhető papi szemináriumok felállításával. Azokat vennék fel a szemináriumra, akik a professzori kar előtt bizonyították, hogy magukban a papságra belső lelki elhívást éreznek, emellett erkölcsi és tudományos műveltségük is kiemelkedő: a többiek a polgári világban keressék szerencsájüket – állapította meg az egyházmegyei bizottság.

Jóval megengedőbbnek bizonyultak a felszentelt papokhoz. Őket inkább segíteni és támogatni kívánták emberi gyarlóságaikban. Egyetértettek azzal, hogy a könyv nélküli prédikálás csökkentheti a lelkésszel szembeni ellenérzéseket, de szerintük attól, hogy valaki nem jól prédikál, még lehet jó pap: „Sok derék, kimivelt lelkű és szelíd erkölcsű Papok emlékező tehetsége gyenge, és hogy ezek a tudományos és Egyházi Világban nagyobb haszonnal tűnjenek fel, jó lenne a N[agy] T[iszteletű] Egyházi Megyéknek, ezeknek ügyöket hathatósan felfogni.” Ezt a gyakorlatot kívánták követni akkor is, ha a lelkész erkölcsi hiányosságaira derül fény. Minthogy a pap is ember és ő is erőtlenséggel küzd, inkább atyáskodva kell vigyázni rá. Ha észreveszik gyengeségét vagy kicsapongásait, akkor az esperes levélben intse meg a vétkest, és harmadik személyt egyáltalán ne avasson be. Túl keménynek tartották azt az ítéletet, hogy a vétkest véglegesen megfoszszák hivatalától: „Mert nem jobbúlhat é meg? Nem lehet é még Istennek választott edénnye? Azomba ha ártani akarnak ellenei, a legtermészete-

sebb, ártatlanabb körülményeket is tilosaknak vétkeseknek magyarázhatják.” A papot nem bocsátanak el más hibája miatt, beleértve a feleségét vagy egyéb családtagjait is. Csak a botránkozató felet intse az egyházmegyei kormányshék, és ha az intés sikertelen maradna, a papnak inkább engedélyezzék a válást. Ha a pap minden vele szemben támasztott kívánságot teljesít, azaz tudományokban jártas és erkölcsös életet él, akkor az egyházközség tartozik azzal, hogy a pap nyugalmára, világi sorsa javítására mindent megtegyen. A lelkipásztor elbocsátására soha, semmilyen esetben nem lehet indok, hogy már nem tetszik, nem kell, megelégtették őt. Egyáltalán nem kell szavazásra bocsátani a dolgot, a valóban indokolt esetekben döntsön az egyházmegyei tanács. A viszálykodást elkerülendő soha ne lehessen a káplán főnökének közvetlen követője az egyházközségben, még annak halála esetén sem.

Az özvegy-árva tár ügyében is szót ejtettek. Javasolták, hogy az egyházi jövedelmekre nézve négy osztály legyen, a nyugpénzes özvegy és árva egyaránt részesüljön a tárból, a meghalt nyugpénzes része szálljon élő testvéreire. Az árva, amennyiben tanuló, 18 éves korán túl is kapjon nyugpénzt legalább egy-két évig. Kérelmezték, hogy a 32 évet meghaladó, ám arra érdemes iskolatanítók is tagok lehessenek. Sürgették az egyetemes zsinat megtartását: „Hogy minden szabályok kívánt sikert nyerhessenek, Egyházi Megyénk oda vélekedik, hogy Zsinat által jelen Törvényeink kijavíttassanak, ő Felsége által megerősítetvén, így az egész E[gyház] Törvény könyvet nyerhessünk valahára.”⁴⁰

5.2. Felső-Borsodi Református Egyházmegye

A felső-borsodi egyházmegyében küldöttség alakult, amely összegezte a papságtól begyűjtött nyilatkozatokat. A prédikátorok állapotának biztosítása terén a tervezővel egyetértenek, abban teljesen megnyugszanak. A 2. szabályt illetően leszögezik, hogy a káplán szolgálataival élő eklézsia még a rendes prédikátor halála után se tarthassa meg soha prédikátorként a káplánt: „Tekintve küldöttségünk a sok visszaéléseket, cselszövényeket, ’s simoniát, melyek az efféle megmarasztásokat, s maradásokat sokszor megelőzni szokták, s ekképen az eklézsiai, és káplánok demoralisációjára tág mezőt nyitnak fel [...] Szívéből kívánja valahára az egyházi megyék, vagy egyházkerületi eklézsiai által eldöntetni, s meghatározatni örökös sinórmértékül, hogy a káplán eklézsiajában rendes prédikátornak soha semmi esetben meg ne marasztassék.” A 4. szabályhoz megjegyzik, hogy a hívhatási jog csak az illető egyházkerület lelkészeire vagy káplánjaira vonatkozzon, kívülről egyáltalán ne lehessen meghívni senkit. Javasolják, hogy a jövőben tartandó zsinaton teljesen töröljék el azt a kánont, amely a gyülekezeteknek jogot ad papja elbocsátására a lelki elidegenedés miatt. Ez az ürügy „nem ritkán, egy két hatalmas befolyású, ’s nagy tekintetű patricius, s a’mi több gyakrabban plebejus,– s a predikátorra bizonyos,

⁴⁰ TiREL. B/LXIV/28.439/19/. (= A Gömri Református Egyházmegye véleménye az özvegy-árva tárról. Kelt: Beje, 1840. március 31.)

elégyszer meg lehet alaptalan okoknál fogva megnevezett személy, ármánykodásainak szüleménye lehet”.

Az árvatár jövedelmét úgy tudnák befizetni, ha a sárospataki kollégium új épületére fizetett adót megszüntetnék, hiszen az épület nagy része már elkészült. Az így felszabadult pénzt fordíthatnák papjaik az árvatári adózásra. Az évi adózás legyen az osztályokban csupán 3, 6, 9 forint. Az adózás csak a szószerkekre kerülés második évében kezdődjön, mert az első év nagy teher a papoknak: „mint új gazdák, házuk bútorozására, s bár mi csekély gazdaságok fölkészítésére költenek kénytelenek.” Szükséges a gyülekezetek állapotának felmérése és osztályokba sorolása.

Végezetül hangot adtak a terv szerzője iránti hálaérzetüknek, és felhívták a figyelmet az iskolamesterekre, akiket a papokhoz hasonlóan minden reformban és kedvezményben részesíteni kívánnak: „Vajha a Sz[emere] B[ertalan] úr által emberbaráti nemes kebellet indítványozott, s érett fontolással, és pontos számítással tervezett egyházi özvegy, s árva pénztár, – ezen olly szükséges, és jótékony intézet, – kiterjesztetne egyszersmind az iskolamesternőkre, s árvákra is...” Felvetették annak lehetőségét, hogy az árvatár helyett illetve mellett állítsanak fel a papok és tanítók számára egyházmegyei vagy egyházkerületi takarékpénztárt a pesti intézet mintájára,⁴¹ melybe minden pap évi 3 vagy 5, minden iskolatanító évi 1 vagy 2 forintot adjon be. Kiemelték a takaréktárak anyagi haszna mellett azok erkölcsi hasznát is, hiszen az a mértékletességre, józanságra és takarékoságra vezeti a papcsaládokat.

Az egyházmegye az indítványát 1841. április 27-én Miskolcon mutatta be az egyházkerületi közgyűlés előtt.⁴²

5.3. Ungi és Felső-Zempléni Református Egyházmegye

A beérkezett papi véleményeket összesítették az egyházmegyei gyűlésen, és ezt az összesítést terjesztették fel az egyházkerületnek. Szemere Bertalan tervének első részével, a papok sorsának biztosításával nem kívántak foglalkozni, mert az arra vonatkozó reformjavaslatok és szabályok csak az egyházi törvények módosításával érhetőek el. Zsinattartást sürgettek, véleményüket pedig akkorra tartogatták, amikor az valóban aktuális lesz.

Az özvegy-árva tárral már annál részletesebben foglalkoztak. „Mint más egyéb fenálló, sőt édes honunkban is naponként keletkező több több jótékony Intézetek, ugy a célba vett Papi Özvegy s Árva tár is, egyesület, s részvényesek nélkül ritkán, – s csupán tsak fejedelmi, vagy országos pártfogás alatt – létesülhetne, véleményünk szerint.” Az özvegy-árva tár részvényesei legyenek tehát a felszentelt papok mellett a fizetéssel szolgáló káplánok is, és minden anya- vagy fiókegyház. Nem tartják megvalósíthatónak Szemere osztályokba sorolását és a szabad választást az osztályok között. Az egyházmegyék minden 10. évben új jövedelmi összeírást csinálnak. A sárospataki iskola új épületére fordított 35 évi adózást végre szün-

⁴¹ A pesti intézet említésekor Fáy András takaréktárára utaltak. (Ld. feljebb.)

⁴² TiREL. B/LXIV/28.435/95/. (= A Felső-Borsodi Református Egyházmegye küldöttségének véleménye az özvegy-árva tárról. Kelt: Senye, 1840. március 27.)

tessék be. Az egyházmegye hajlandó volna az árvatár jövedelmét úgy is növelni, amint azt 1826-ban Bajorországban rendeletbe hozták: az először ekléziát nyert ifjú lelkészek és tanárok első évi jövedelmüknek $\frac{1}{4}$ részét fizetik a tárba; a korábbi ekléziájánál jövedelmezőbb ekléziába menő prédikátor az eddigi fizetését meghaladó jövedelmének szintén $\frac{1}{4}$ része; az özvegyi vagy csonka esztendő jövedelmének szintén $\frac{1}{4}$ része kerüljön a tárba. Javasolja továbbá az egyházmegye, hogy az utód nélkül elhunyt, sokszor tehetős prédikátorok hagyatékának $\frac{1}{3}$ része illesse a tárat. Az ideiglenesen felfüggesztett lelkészeket többé ne felfüggeszessék, hanem az árvatárba fizessenek bírságot.

A hét egyházmegye hét fiókpénztárát és az egyházkerületi szűkösök pénztárát olvasszák össze, és kezeljék együtt az özvegy és árvatár vagyonával. Az új intézet így már érdemleges pénzt tud adni a rászorulóknak. Mivel minden jótékony intézet legfőbb rugója a nyilvánosság, ezért kérik, hogy időről időre értesítsék az egyházmegyét a pénztár állapotáról.⁴³

5.4. Abaúji Református Egyházmegye

„Tekintetes Szemere Bertalan Tábla Bíró Urnak lelkes és igen érdekes, 's Egyházi Közönségünk[k]el is közlött kettős foglalatú [...] tervére nézve [...], – Megyebeli Papjainknak közvéleményükkel eggyesített következő nézeteinket 's közönségesen megál[.]apított ezen észrevételeinket terjesztjük elő: [...] szükség, hogy a terv tisztelt szerzőjével kezdet fogván, buzgóan óhajtsuk, hogy egy minél előbb tartandó Nemzeti Sinat által a mostani idő lelkéhez, szükségéhez és környülményeihez mérsékelt Canonok alkottatván, mind a két fél [t.i. a papság és az eklézia – A Szerző.] viszonyaira nézve gyökeres javítások tételnének.”

Az egyházi kánonok toldása-foldása, valamint a kánonok és rendeletek szabad, mindenki kénye-kedve és érdeke szerinti magyarázata olyan jelenség, amely csak zsinattartás útján változtatható meg.

Az özvegy-árva tár kötelező tagságával kapcsolatban a papság félelmeit fogalmazták meg. A kényszerítő szabály megütöztette a papokat és a jótékony intézet iránt idegenséget szült bennük. Az évenkénti adózást csaknem egyöntetűen elutasították. Csekély jövedelmük miatt hallani sem akarnak az új tárba történő fizetésről, éppen hogy megszokták a tizenkét évvel korábban alapuló egyházmegyei fiók özvegyi tárat. Ha mégis szükséges volna az új tár felállítása, akkor ők a fiú árvákat 24. életévükig, a leány árvákat férjhez menésük évéig, az ügyefogyottakat és nyomorultakat pedig életük végéig segítenék. Ha valamelyik pap családja javára házat, szőlőt, földet akarna venni, akkor kérhessen kölcsön az intézettől. Az intézet vagyonát ne adják ki magánszemélyeknek, hanem közösségeknek, esetleg bankoknak. Az egyházmegyei deficiens kasszában mindenképpen szeretnének megmaradni, annak szépen növekszik tőkéje, az egybeolvadást nem támogatják.

⁴³ TiREL. B/LXIV/28.385/45/. (= Az Ungi és Felső-Zempléni Református Egyházmegye véleménye az özvegy-árva tárról. Kelt: Deregyő, 1840. április 23.)

Inkább egy olyan intézetet szeretnének felállítani, melybe a papok egy megállapított összeget bizonyos idő alatt befizetnek. Ha megnyitják az új tárat, akkor szűnjön meg a kollégiumi és a régi szűkösök pénztárába való adózás. Az egyházkerület jelenlegi özvegyei és árvái a szűkösök kasszájának immár csaknem fél évszázada növekvő tőkéjének kamatjából kapjanak segítséget.⁴⁴ Ha pedig mindenki meghalt, aki jogosult volt a régi kasszához, akkor csatolják annak vagyonát az új intézethez. Ha javaslataikat megfogadja az egyházkerületi küldöttség, akkor szembetűnő áldások származnak majd az új intézetből, de ha a régi adókat is fizetni kell, akkor a papok nagyobb részére nézve erő feletti kívánság volna az intézet megalapítása.⁴⁵

5.5. Alsó-Zempléni Református Egyházmegye

„Tek[inte]tes Szemere Bertalan Úrnak, a Papi Özvegyek, s árvák sorsát biztosító intézetet tárgyazó terve iránti vélemény adásra E[gyház] Megyének is fel szállítatván – alázatos véleményünket következőkben terjesztjük fel:” A papok sorsa biztosításának javaslati pontjai közül az 1., 2., és 4. pont az alsó-zempléni egyházmegyében eddig is megvalósult, abban nem látnak semmi újat. A 3. szabályra vonatkozóan javasolták, hogy a korszellemtől teljesen idegen papmarasztásnak még a nevét is töröljék el, és egyedül erkölcsi hibáik miatt lehessen a papokat elmozdítani szolgálati helyükről. Ezért az 5. pontnak azon részével sem értettek egyet, hogy az elbocsátásra bármekkora egyetértés mellett is, elegendő ok lehet a lelki elidegenedés, hiszen egy nagy befolyású egyháztagnak akár a teljes gyülekezetet a lelkész ellen tudja fordítani. Az özvegy és árvatár ügyéhez új javaslatokkal álltak elő. A tár bevételét növelni lehetne, ha a lelkész halála után az eklézsia szabad hívás útján érkező ifjú pap jövedelmének egy részét, az eklézsia nagyságától függően 1/6, 1/3 vagy 1/2 részét visszatartanák. Ugyanígy növelhető volna a bevétel, ha a világi renden lévő tehetősebb személyeket, vagy minden egyházközségben a közbirtokosokat felszólítanák a tár támogatására. A prédikátori év félidejében özvegyen maradtakra ne küldjenek rá káplánt, aki így elveszi fizetésük felét vagy harmadát. A kisebb egyházközségekbe járjanak inkább a vasárnapi istentisztelet megtartására a szomszéd lelképásztorok. A népesebbekbe a legrégebb óta káplánkodó személyt küldjék az év végéig, aki elégedjen meg a kosztal és szállással, ne kívánjon pénzt szolgálataiért. Végül a szerzővel egyetértve javasolták, hogy az eklézsiai törvényeket és szokásokat ne csak toldozzák-foldozzák, hanem gyökeres javításnak vessék alá. Kérjenek a királytól zsinattartási engedélyt, és hozzanak a kor kívánalmainak megfelelő eklézsiai törvényeket: liturgiai

⁴⁴ Az egyházkerületi szűkösök kasszájába minden pap, tanító és eklézsia adózott. Az adózás mértéke nem volt egységes, egyházmegyénként és falvanként jelentős különbségek voltak. Az egyházmegyék szedték össze a pénzt, melyet az egyházkerületi gyűlésen adtak át, és ott tárgyalták azok neveit is, akik rászorultak a segélyre: papok, tanítók, árvák és özvegyek részültek segélyben.

⁴⁵ TIREL. B/LXIII/27.959/79-a/. (= Az Abaúji Református Egyházmegye véleménye az özvegy-árva tárról. Kelt: Kázmárk, 1840. április 10.)

egyformaságot az egyházban, az eklézsiák és lelkipásztorok viszonyának rendezését, a négy egyházkerület területi újrendezését.⁴⁶

5.6. Tornai Református Egyházmegye

„Igenis elisméri Közönségünk az Alapítványnak szükségét és Jótékony-ságát, és kívánnya /: mivel másképen meg alapíthatónak nem véli :/ hogy az ahoz járulásra, minden Predikátorok és Ekklesiák, Jóvedelmőkhözi irányban köteleztessenek; de azomba az előnkbe adott Tervet, a Magyar országai, annyival inkább a Torna Megyei, átaljában igen csekély Jóvedelmű Predikátorokra 's Eklesziákra alkalmazhatónak nem látja.” Azt kellene inkább megvárni, amíg a meglévő Deficiensek Pénztára annyira megerősödik, hogy kamataiból állandó biztosítást nyerhessenek a rászorulók. Addig, amíg ez nem lehetséges, inkább fizessék a prédikátorok az 1791-es budai zsinat 115. kánonjában meghatározott összeg kétszeresét, vagyis minden száz forintot meghaladó jóvedelem után ötöt.⁴⁷ Szorgalmazza az egyházmegye továbbá, hogy egy részrehajlás nélküli bizottság írja össze az összes eklézsia jóvedelmét, hogy igazságos rendszert lehessen kidolgozni. Csak azután foglalkozzanak új alapítvány létrehozásával.⁴⁸

5.7. Alsó-Borsodi Református Egyházmegye

Az alsó-borsodi papság leveleit az 1839. szeptember 17-én Sajókeresztúron tartott egyházmegyei gyűlésen szedték össze, az észrevételek rendbe szedésével megbízták Szepessy László és Nyusztay István tanácsbírákat, és Csesznok József noszvaji prédikátort. A munkálkodásuk eredményét az 1840-es tavaszi gyűlésre ígérték bemutatni. Mivel több prédikátor még nem küldte be észrevételeit, ezért neveikről jegyzőkönyvet készítettek, nekik az egyházlátogatási hivatal idején kellett leadniuk pecsétes levelüket véleményükkel.⁴⁹ 1840. április 8-án a Szirmán tartott egyházmegyei közgyűlésen terjesztette elő a küldöttség az egész papság nevében írt nyilatko-

⁴⁶ TIREL. B/LXIII/28.178/298–b/. (= Az Alsó-Zempléni Református Egyházmegye véleménye az özvegy-árva tárról. Kelt: Sajóhidvég, 1840. szeptember 7.)

⁴⁷ A 115. kánon kimondta: „Az elgyengült lelkészek és iskolatanítók, és azok özvegyeinek és árváinak pénztárába, kik vagyontalanok, és magokat közjótéteményre méltatlannokká nem tették, minden lelkészek és iskolatanítók 100 v[áltó]f[orin]tot meghaladó jóvedelmeikből évenként száztól 2 1/2 f[orin]tot fizetnek, az egyházak is ugyanannyit mint lelkészeik. Az új lelkészek ezen fizetéstől két évig mentek lesznek. E pénztár önkéntes adakozásoknak is nyitva álland. A lelkészek, iskolatanítók, egyházak, vagy önkéntes adakozások által begyűlt pénzt az esperesség egyházlátogatáskor összeszedi, az e[gyház] kerületnek beadja, ez kölcsönre kiadja, és meghatározza, jóvedelméből mi a kiosztandó. Minden lelkész jóvedelmének mennyisége az e[gyház] kerületek által minden egyházakban összeírandó.” Az 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi Kánonok. In: *Sárospataki Füzetek*, 1860. 1. sz. 83. p.

⁴⁸ TIREL. B/LXIV/28.476/136/. (= A Tornai Református Egyházmegye véleménye az özvegy-árva tárról. Kelt: Szalonna, 1840. április 24.)

⁴⁹ TIREL. Kgg. III. 2. 90. p. Egyházmegyei közgy.jkv. Sajókeresztúr, 1839. szeptember 17. 4. pont.

zatát, melyet az egyházkerületi gyűlés elé kívántak terjeszteni. Indítványozták, hogy a jövőre nézve a papok elbocsátását illetően a vádló pontok közül töröljék a *lelkek elidegenültsége* címűt. Kimondták, hogy az özvegy- és árva-tár megalapítását mindenki kész tevőlegesen, azaz befizetésével is támogatni, melyet egy egyszeri, nagyobb összegű felajánlással is bizonyítani kívánnak.⁵⁰

6. Szemere könyvének megjelenése

Szemere Bertalan tervének népszerűségét jelzi, hogy már 1839-ben szóba jött kinyomtatása. A munka megjelenésére Kazinczy Gábor (1818–1864) lapja kínált lehetőséget. Kazinczy a politikusi és irodalmi pályán egyaránt otthonosan mozgott, kiváló szervező tevékenysége és radikális eszméi miatt vált ismertté. Ő fogta össze az 1830-as évek végére felnövekvő új írói nemzedéket, mely élénk világirodalmi érdeklődése és a politikai élettel való közvetlen kapcsolata miatt vált közismertté. A körülötte szerveződött társaság – melyet a kortársak Ifjú Magyarországnak neveztek – a hatóság szemében a republikánus és forradalmi gondolat veszélyes központjának számított, melyet igyekeztek ellenőrzésük alatt tartani. A *Népbarát* című lap megindítását Kazinczy 1837 óta tervezte. Hosszas előkészület után 1839 júniusában hirdette meg nagy nyilvánosság előtt, hogy előfizetőket és további szerzőket toborozzon.⁵¹ Az első két füzet tartalomjegyzékét az Athenaeum melléklapjában, a Figyelmezőben közölte. Lapját Kassán akarta kinyomtatni, hogy a szigorú cenzori ellenőrzést megkerülje.⁵²

Kazinczy Gábor levélben kereste fel Szemere Bertalant, hogy felajánlja neki munkája leközlését. Válaszlevelében Szemere megígérte, hogy birtokára hazatérve előveszi írását, és újra átolvassa azt. Aggodalmát fejezte ki, hogy a szöveg javítására nincs ideje, ám a korszerű és szükséges téma miatt így is bele fog egyezni a kinyomtatásba. Szemere leveléből megtudjuk, hogy korábban is szándékában állt írását közölni a többi egyházkerülettel – magánúton.⁵³ Szemere 1839 augusztusában letisztázta az egyházi özvegy-árva tár tervét. Szerette volna, ha könyve közlőjeként egyházi személy jelenne meg a címlapon, választása Molnár Antal lelképásztorra esett.⁵⁴ Molnár 1838 óta Aszalón volt lelkész az Alsó-Borsodi Református Egyházmegyében. Megalapította az aszalóvidéki református prédikátorok olvasó egyletét és könyvtárát, melynek vezetője, pénztárnoka és levéltárosa volt. Személye

⁵⁰ TIREL. Kgg. III. 2. 98. p. Egyházmegye közgy.jkv. Szirma, 1840. április 8. 17. pont.

⁵¹ T. ERDÉLYI ILONA: Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor. Bp., 1965. 5–6., 66–69. p.

⁵² *Figyelmező*, 1839. 23. sz. 383–384. p.

⁵³ Szemere Bertalan levele Kazinczy Gáborhoz. Lasztomér, 1939. június 24. Közli: BITSKEY ISTVÁN: Kazinczy Gábor levelezése. In: *Irodalomtörténeti közlemények*, 1970. 2. sz. (továbbiakban: BITSKEY, 1970.) 235. p.

⁵⁴ Szemere Bertalan levele Kazinczy Gáborhoz. Vatta, 1839. augusztus 21. Közli: BITSKEY, 1970. 236. p.

diétai papként is ismert volt Szemere előtt.⁵⁵ Molnár elvállalta Szemere szövegének átolvasását és javítását, valamint egy bevezető megírását. Az elkészült munkát 1838. szeptember 9-én megküldte Kazinczy Gábornak címezve a kassai gyorskocsi állomásra.⁵⁶ Molnár Antal az előszóban kifejtette, hogy a közléskor három cél vezérelte: 1.) Minél szélesebb körben eljusson a lelkipásztorokhoz az őket érintő indítvány. 2.) A tiszántúli, a dunántúli és a dunamelléki egyházkerületek is megismerjék és felhasználhassák Szemere tervét. 3.) Emlékeztesse az egész református egyházat országosan, hogy az ötven éve megszakadt budai zsinat folytatására vár, és a kor viszonyaihoz alkalmazott törvények meghozatalára van szükség.⁵⁷

Szemere Bertalan hiába várta augusztus óta Kazinczy levelét, nem kapott választ. Molnár Antal szeptember 9-én elküldött levele és benne a könyv kézírata egy hónappal később is a postán hevert Kassán, senki nem vette át. Szemere arra kérte Kazinczyt, hogy menjen el a postára és válaszoljon Molnár Antal levelére. Felkérte Kazinczyt, hogy Molnár Antal írását – ha a bevezetésben *rendén túli dicséret volna*, szükség szerint *megnyír-bálja*.⁵⁸

Kazinczy Gábor túl korán jelentette be a *Népbarát* megjelenését, és ezzel kivívta a cenzúra ellentámadását. A lapot betiltották, Szemere munkájának megjelenése meghiúsult. Több mint fél év telt el a levélváltások óta, mely alatt Kazinczy igyekezett engedélyt nyerni lapjának új cím alatt. Szemere nemcsak az árvatár kiadásán dolgozott, hanem útleírásának megjelentetésén is. Könyvének első kötete már ki volt szedve a nyomdában, és a másodikból is tíz ív készen volt, amikor 1840 júniusában a nádor parancsára a cenzor lefoglalta. Szemere Miklósnak június 24-én számolt be a könyvkiadások kudarcairól: „Kazinczy folyóiratából sem lesz egyhamar semmi.”⁵⁹ Szemere saját kezébe vette az özvegy-árva tár kéziratának a kiadatását. Már 1840. június 3-án kelt levelében visszakérte Kazinczytól munkáját: „özvegy s árva-tervetem, úgy amint azt Molnár neked elküldte, mennél hamarébb és pedig okvetetlenül küld vissza nekem vagy ide Vattára vagy Pestre. Leend alkalom csak járj utána.”⁶⁰

Szemere Bertalan munkája 1840-ben két helyen jelent meg nyomtatásban. Könyvét Molnár Antal előszavával 1840-ben Pesten adták ki:

⁵⁵ Molnár Antal 1838 és 1857 között szolgált Aszalón. A településen hunyt el, sírköve a templomkertben található. Az egyetalapításról szóló tudósítás forrása: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1848. 15. sz. 450–460. p.

⁵⁶ Szemere Bertalan levele Kazinczy Gáborhoz. Vatta, 1839. augusztus 21. Közli: BITSKEY, 1970. 236. p.

⁵⁷ SZEMERE, 1840. 7. p.

⁵⁸ Szemere Bertalan levele Kazinczy Gáborhoz. Vatta, 1839. október 21. Közli: BITSKEY, 1970. 236–237. p.

⁵⁹ Szemere Bertalan levele Szemere Miklóshoz. Pest, 1840. június 24. Szemere Bertalan levelei Szemere Miklóshoz és Györgyhöz, 1837–1856. Bevezetéssel és jegyzetekkel közli: Perényi József. Veszprém, 1908. (továbbiakban: PERÉNYI, 1908.) 28–29. p.

⁶⁰ Szemere Bertalan levele Kazinczy Gáborhoz. Vatta, 1840. június 3. Közli: BITSKEY, 1970. 237. p.

*Szemere Bertalan' terve egy papi özvegy 's árva-tárról, és arról: mikép lehet a' pap' sorsát biztosítani a reformátusoknál? Közli [Molnár]R A[antal] református pap. Pest, nyom. Trattner – Károlyinál. A Tudományos Gyűjteményben is megjelent 1840-ben a munka, címében kis változtatásokkal: Szemere Bertalan Terve Egy papi özvegy s árvatárról, és arról, miképen lehet a reformált papok sorsát biztosítani? Közli [Molnár]R A[antal] református pap.*⁶¹

Szemere eredeti kézírata a később kinyomtatott szöveggel tartalmilag jórészt megegyezett. Néhány stilisztikai változtatás történt benne, illetve Csobaj helyett Vattát tüntették fel keltezési helyül. Útinaplójának cenzúrázott változata 1840-ben mégis megjelenhetett, benne olvasható volt a papi jótékony intézetekről írt fejezet. 1845-ben az útleírás második bővített kiadásában néhány lábjegyzettel ezt a részt is bővítette.⁶² Szemere Bertalan útleírásának szemelvényes harmadik kiadása 1983-ban jelent meg, a válogatásból kihagyták a papi özvegy-árva tár tervét.⁶³ Szemere Bertalan útirajzának elismeréséül 1840-ben az Akadémia levelezői tagjának választották. Ez alkalomra megírta önéletrajzát, melyet az Akadémia elnökének megküldött. Addigi pályafutásának három fontos könyvét emelte ki: a börtönreformmal és az árvatárral kapcsolatosat, valamint az útleírást. Külföldi tapasztalatai alapján 1838-ban Borsod vármegye számára dolgozta ki a börtönrendszer megreformálására szolgáló munkáját, mely még ugyanabban az évben megjelent: *Terve egy építendő Javító-fogháznak a magányrendszer elvei szerint, Kassa, 1838. Egy fogház körmetszetű tervrajzával.* Az árvatár tervéről megjegyzi, hogy azt a Tiszáninneri Református Egyházkerületnek „munkakönnyítésül s előrajzolatul” írta: „Mind ezt, mind amazt több száz példányban ingyen osztogattam ki.”⁶⁴

Szemere Bertalan 1840-ben levelet írt Szemere Miklósnak, melyben tudósította őt, hogy útirajzának 103 példánya ládába rakva Kenyeres vasárúsnál van Újhelyben (Sátoraljaújhelyen). Ugyanitt voltak példányok a papi tervéből és egy levele utasításaival. Rokonát kérhette meg, segítsen könyve terjesztésében.⁶⁵ 1841 áprilisában a Miskolcon tartott egyházkerületi közgyűlésen Szemere Bertalan átadott a frissen megjelent könyvéből 380 példányt és kérte, hogy azokat az egyházkerület esperesei osszák ki a gyülekezetek lelkipásztorainak.⁶⁶ A másik közlőt – a Tudományos Gyűjtemény – nemcsak az egyházkerületben, hanem az egész országban elérhet-

⁶¹ *Tudományos Gyűjtemény*, 1840. 24. évf. 11. köt. 3–36. p.

⁶² SZEMERE, 1845. II. köt. 204–208. p.

⁶³ Utazás külföldön. Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából. Szerk.: Steinert Ágota. Bp., 1983. (A tanulmány Sötér István munkája.)

⁶⁴ Szemere Bertalannak a Magyar Tudományos Akadémia elnökéhez intézett önéletrajza. 1841. június 16. In: *Akadémiai Értesítő*, 1906. 17. köt. 571–573. p.

⁶⁵ Szemere Bertalan levele Szemere Miklóshoz. Vatta, 1840. november 2. PERÉNYI, 1908. 30. p.

⁶⁶ TIREL. B–11. (= Egyházkerületi gyűlések jegyzőkönyvei, 1841–1842.) 14. p. Egyházkerületi közgy.jkv. Miskolc, 1841. április 27. 42. pont.

ték a papok, így Szemere munkájának a korban viszonylag széleskörű olvasótáborra és ismertsége lehetett.

7. Az árvatári küldöttség munkálata és a terv elfogadása

1841 áprilisában Miskolcon az egyházkerületi közgyűlésen jelentette be a jegyző, hogy Szemere tervéről mind a hét egyházmegyétől beérkeztek a vélemények. A jegyző köszönetet mondott Szemere Bertalannak a közjó érdekében tett buzgóságáért, az egyházmegyék tudósításait átadták a küldöttségnek. A küldöttséget megbízták, hogy készítse el az új intézet tervét Szemere és az egyházmegyék munkájának figyelembevételével.⁶⁷ A küldöttség 1842. január 6–8. napjain ülést tartott, munkájuk vezérfonalául Szemere Bertalan kinyomtatott művét vették, de egyenként felolvasták az egyházmegyék észrevételeit is. A küldöttség 1842. április 18-án készítette el a munkálatát.⁶⁸ A következő napokban a Miskolcon tartott egyházkerületi közgyűlésen felolvasták tervüket, melynek pontjait megvitatták és a változtatásokat a jegyzőkönyvbe bevezették.⁶⁹ Az özvegy-árva tár küldöttség által előterjesztett szabályzatát végül 1842. szeptember 25–26-án az egyházkerületi gyűlésen léptették életbe a Borsod vármegyei Boldván, Szathmáry József szuperintendens és Bizáki Puky István zempléni segédgondnok elnöklété alatt. Az ülésen részt vevő világi rendek között ott ült Szemere Bertalan is. A tár pénztárnokává Fekete István miskolci lelkészt, ellenőrévé Korponay József szintén miskolci lelkészt választották.⁷⁰

Megalakult az özvegy-árva tár első választmánya, mely az intézet igazgatását végezte. Szemere Bertalan is tagja lett a választmánynak, emellett őt választották meg az intézet ideiglenes tollvivőjének és titkárának. Az intézetre tartozó korábbi számadások és jegyzőkönyvek átvizsgálására és átvételére, valamint az átvétel gyakorlati módjának kidolgozására alválasztmányt jelöltek ki. Szemere levélben kérte az alválasztmány tagjait, hogy 1842. december 5-én reggel 9 órára érkezzenek meg Fekete István pénztárnok miskolci házához, ahol ülést fognak tartani.⁷¹ Az ülés másnap is folytatódott. 1842. december 6-án Szemere Bertalan beszámolt az 1838-ban, 1840-ben és 1842-ben tett pénzbeli felajánlásokról, számadásokat

⁶⁷ Uo. 43. pont.

⁶⁸ TIREL. B/LXV/28.983/203/; TIREL. B/LXV/28.984/204/. (= A küldöttség munkálatának anyaga a papok biztosításáról és az özvegy-árva tár tervéről. Kelt: 1842. április 18.)

⁶⁹ TIREL. B–11. 229–230. p. Egyházkerületi közgy.jkv. Miskolc, 1842. április 19. 29–33. pont.

⁷⁰ TIREL. B–11. 402–403. p. Egyházkerületi közgy.jkv. Boldva, 1842. szeptember 25. 336–342. pont.

⁷¹ TIREL. B/LXV/29.352/572/. (= Szemere Bertalan választmányi tag, ideiglenes titkár levele a választmány vezetőihez. Kelt: Miskolc, 1842. november 19. Piszkozat, aláírás nélkül.)

készített azokról, és felvázolta a jövőben vezetett számadási táblázatok tervét.⁷²

Az alapítványtevők és adományozók száma folyamatosan növekedett: 1840-ben Deregnőn az egyházkerületi közgyűlésen ajánlást tett Lónyay Gábor, évenként 12 forintot, amíg a pénz tőkét, azaz 200 forintot le nem fizeti. Kolosy József évenként 6 forintot, amíg a 100 forint tőkét le nem fizeti. Kazintzy András évenként 6 forintot, amíg a 100 forint tőkét le nem fizeti. Korlát Ferenc 1 forintot, Bernát Simon 2 forintot, Terestyéni Pál 2 forintot ajánlott fel évenként.⁷³ 1842-ben Boldván az egyházkerületi közgyűlésen ajánlást tett Komjáthy Sámuel évi 6 forintra, Szepesy László 10 forintra, Miklós Ferenc 3 forintra, Katona Mihály főorvos 4 forintra, Horváth Antal ügyvéd 1 forintra, Szép Sámuel 1 forintra, Ragályi Lajos 2 forintra.⁷⁴

A megalakult özvegy-árva tár híre gyorsan terjedt a többi egyházkerületben. A Tiszántúli Református Egyházkerületben már 1838–1839-ben foglalkoztak Szemere tervével, és egy országos özvegy-árva gyámolda felállításának lehetőségével. A Dunántúli Református Egyházkerület tanácsa 1842-ben arról határozott, hogy a Szemere Bertalan terve alapján elkészített munkálatot kikéri megvizsgálásra. Erről a dunántúli egyházmegyék véleményét bevárják, választmányt állítanak fel, amely elemzi a beérkező véleményeket és az egyházkerületi tanács elé bocsátják javaslatukat.⁷⁵

8. Szemere Bertalanné Jurkovich Leopoldina alapítványa

Öt év telt el a küldöttségi munkálattal elfogadása óta. Az alapszabály szerint ez azt jelentette, hogy a tárat megnyitják a tagok segélyezésére. Küldöttséget neveztek ki az özvegy-árva tár segedelmezési kulcsának kidolgozására, Szemere Bertalant – akkor Borsod vármegye második alispánját – megbízták a küldöttség munkájának vezetésével. Szemere magához vette az árva-tár iratait és számadásait, és elkezdte azok áttanulmányozását. A küldöttség 1847. szeptember 21-én az egyházkerületi közgyűlést megelőző ülésen ülésezett Miskolcon. Szemere fiatal házas volt ekkor, 1846. április 20-án vette nőül Jurkovich Leopoldinát (1829–1865), Jurkovich Mátyás udvari ügyvivő és Comper Terézia leányát.⁷⁶ Az árva-tár ügyét megismerve a fiatal Jurkovich Leopoldina alapítványt tett a tár gyarapítására. Szemere tudósi-

⁷² TIREL. B/LXVI/29.359/579/. (= Az 1842. december 6-án a miskolci alválasztmányi ülésen ismertetett számadások Szemere Bertalan tollából. Aláírás nélkül.)

⁷³ TIREL. B–10. 325. p. Egyházkerületi közgy.jkv. Deregnő, 1840. április 27. 283. pont. Kolosy József ajánlása a későbbi forrásokban így szerepel: évi 2 forint 24 krajcár mindaddig, amíg a 40 forint tőkét le nem fizeti.

⁷⁴ TIREL. B–11. 399. p. Egyházkerületi közgy.jkv. Boldva, 1842. szeptember 25. 314. pont.

⁷⁵ TIREL. B/LXV/29.050/270–2/. (= A Dunántúli Református Egyházkerület 1842. májusi közgyűlési jegyzőkönyvének kivonata.)

⁷⁶ Szemere Bertalan leveleskönyve (1849–1865). Szerk.: Albert Gábor. Bp., 1999. 276., 293. p.

totta a küldöttséget, és levélben tájékoztatta az egyházkerületi főjegyzőt az alapítványról:

„Kedves nóm, született Jurkovics Lipolda, megpillantván nálam a papi özvegy-árvatár iratait, és annak állapotáról tudakozódván, akként nyilatkozik, hogy ha még lehet és szabad, részéről ez üdvteljes intézet-hez 100 ezüst forinttal járul, ennek lefizetése előtt évenként kamatául 5 p[engő] f[orin]tot tévén le. Amennyiben tömérdek dolgaim miatt a fő-tiszt[életű] Egyházkerületi gyűlésen jelen nem lehetek, szíveskedjék kedves nóm ezen szíves ajánlatát ott az illető ajánlatok rovatába bejegyeztetni. Maradván különös tisztelettel Főjegyző úrnak alázatos szolgálója, Szemere Bertalan”⁷⁷

Az 1847. szeptember 26-án kezdődő egyházkerületi gyűlésen olvasták fel Korponay József miskolci lelkész és egyházkerületi dékán tudósítását, miszerint Jurkovich Leopoldina „nemes szíve sugallatának engedve” 100 ezüst forint alapítványt tett a papi özvegy-árva tár gyarapítására.⁷⁸

9. A kortársak Szemeréről

9.1. A papok hálaünnepsége és ajándéka

Az egyházmegyék nyilatkozatai alapján megállapítható, hogy Szemere Bertalan tervét csaknem egy emberként támogatta a papság. Földije, az alsó-borsodi egyházmegye papjai kiváltképpen magukénak érezték Szemerét, és különösen büszkék voltak munkájára. Négy évvel a terv benyújtása, és fél évvel annak sikeres elfogadása után az Alsó-Borsodi Református Egyházmegye ünnepélyes keretek között mondott köszönetet Szemere Bertalannak. Az egyházmegye 1843. április 4–5-én Sályban tartotta közgyűlését, melyen Szemere is megjelent, mint a gyűlés világi rangú ülnöke. Ezen a napon foglalkoztak a megürült esperesi és aljegyzői hivatal betöltésével, így számos egyházi és világi előkelőség érkezett Sályba. Szemere Bertalan ünneplésére ekkor került sor.

Először az egyházmegyei főjegyző kért szót. Csesznok József ünnepélyes szónoklatot tartott, és ajándékként átnyújtott egy „díszes nyomatú, s pompás kötetű” Bibliát.⁷⁹ A Bibliába a következő köszönő sorokat jegyezték

⁷⁷ TIREL. B/LXX/31.881/398/. (= Tekintetes Szemere Lipolda született Jurkovics Asszonyság által, a papi özvegy-árva-tár részére tett 100, azaz száz pengő ezüst forint alapítványi tőkéről szóló oklevél. Szemere Bertalan levele. Kelt 1847. szeptember 22-én, Miskolcon. Bemutatták az egyházkerületi számvevőszéken 1849. április 27-én.)

⁷⁸ TIREL. B/LXX/31.885/402/. (= Korponay József tudósítása Jurkovich Leopoldina alapítványáról. Kelt: Miskolc, 1847. szeptember 24.)

⁷⁹ TIREL. Kgg. III. 2. 138–139. p. (= Egyházmegyei közgy.jkv. Sály, 1843. április 4–5. 6. pont.) Csesznok József beszédéről ezt jegyezték fel: „a rokon érzelmű papság állandó tisztelete s hála jeleként, egy díszes nyomatú, s pompás kötetű szent könyv nemzeti szövegével, melly mind az ó, mind az új szövetséget magába foglalá, mint meggyőző-désük szerint legbecsesebb ajándokkal kedveskedett, melyet a szónokló Fő Jegyző

be: „A papi özvegy-és árvatár' nemtőjének, Szemere Bertalannak, hálaemlékül az a[lsó] borsodi hely[ét] hitv[allású] papság.” A feljegyzések szerint Szemere meghatódva fogadta a nem várt ajándékot, és többek között e szavakat mondta: „E szent könyvben foglaltatik a' tiszta vallás, ezen vallás terjesztője az igaz miveltségnek; a' ki tehát a' vallás' tanítóinak ügyöket felfogja, pártolja: azzal vallása iránti tiszteletét tanúsítja, de egyszersmind a' valódi miveltséget is előmozdítja.”⁸⁰ Szemere beszéde után a gyűlés világi elnöke, Szathmáry Király József kért szót, aki méltatta a borsodi papok kitüntető figyelmességét és ajándékát, valamint a megajándékozottat, Szemerét.

Farkas Ferenc maklári református lelkész üdvözlőverset írt az alkalomra, amelyet a Bibliával együtt nyújtottak át Szemerének. A költeményt Egerben nyomtatták ki 1843-ban. Öt versszakból állt, melyhez Farkas Ferenc a mottót Virág Benedektől választotta: „Dicsőült Elődeidnek nyomdokait kövesd!” A szerző köszönetet mondott a papság nevében, hosszan méltatta Szemere nemes cselekedeteit, és áldást kívánt életére.⁸¹

9.2. A református papság kedvence

Míg a mai szakirodalomban szinte teljesen ismeretlen Szemere egyházkerületi munkálkodása és árvatár alapítása, addig kortársai írtak róla, sőt nagyra értékelték azt. Legjobban talán Csengery Antal (1822–1880) igyekezett a református Szemere megítéléséről képet nyújtani. Tőle származik a fejezet címéül választott idézet: Szemere a papság kedvence lett. Csengery – jóllehet nem foglalkozott az árvatárral részletekben – még jól ismerte Szemere egyházi ügyekben vállalt áldozatos munkáját. 1851-ben így jellemezte Szemere Borsod vármegyei tevékenységét:

„1838 óta gyakrabban megjelent Szemere egyházi és megyei gyűléseken. Egyházi gyűlésben indítványozta és alapította a papi özvegy és árvatárt. Ez intézet tervét egészen ő készítette, utazása közben, Helvéciában, Alsatiában, Németalföldön s Francia- és Angol országban gyűjtve hozzá az adatokat. Még a számvitelt és gyakorlati kezelést is maga dolgozta ki, maga vezérelte. Az intézet most már (1851) 50–60 ezer forinttal rendelkezhetik s évenként kioszthat 8–10 forint jövedelmet. Ennek nyomán hasonló intézeteket állított a többi reformált egy-

---

azon legforróbb óhajtaással nyújta által, hogy a kedvező gondviselés, mint égi nemtőjét az özvegyeknek, s árváknak, hosszas évek sorain keresztül tündököltesse, a több jól tevők dísz koszorújába.”

⁸⁰ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1843. 18. sz. 213–214. p.

⁸¹ ELTE – Egyetemi Könyvtár. KNY–19-04631. (= Üdvözlő versek 685. Farkas Ferenc: Hála üdvözlő. Tekintetes nemes, nemzetes, és vitézlő Szemere Bertalan Urnak, tekintetes nemes Borsod vármegye érdemtellyes fő bírájának, az alsó borsodi helyét hitvallású egyházmegye lelkes ülnökének, a papi özvegyárva pénztár alkotójának, az emlék Bibliához kísérvőül. Egerben, 1843.)

házkerület is. Mi által Szemere a protestáns papság kedvence lett, s emlék-bibliával ajándékozzák meg.”⁸²

Szemere másik kortársa, az evangélikus Pulszky Ferenc (1814–1897) szintén több nyugat-európai utazást tett az 1830-as években. Gyakran kritikus hangvétellel fogalmazott saját kortársairól, ám Szemerével kapcsolatban rendkívül lényeglátó megfigyelést tett. Visszaemlékezésében Eötvös József *A karthausi* című regényének és Szemere Bertalan útleírásának fogadtatásáról elmélkedett. Szemere könyvének jóval nagyobb sikere volt Eötvös írásánál, melyet Pulszky azzal magyarázott, hogy Szemere rendkívüli népszerűségének és elfogadottságának hátterében közismerten kálvinista mi-volta állt:

„Szemere Bertalan útleírása sokkal nagyobb hatást gyakorolt, az ifjúság gyönyörködött a keresett frázisokban, s minthogy sokat is lehetett könyvéből tanulni, ha nem is újat, mégis hasznost, mert Szemere gyakorlati szemmel utazta be Német-, Francia s Angolországot, s azonkívül kálvinista volt, oly időben, midőn hitsorsosai híjában voltak a nagy embereknek, a fiatal írónak híre hamar elterjedt az egész hazában.”⁸³

Szemere Bertalan részvétele a református egyház közügyeiben csaknem tíz éven át tartott, melynek csak az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc vetett véget. Szemere – mint köztudott – 1848-ban a Batthyány-kormány belügyminisztere, majd az Országos Honvédelmi Bizottmányban az igazságügyi tárca felelőse, és Felső-Magyarország kormánybiztosa lett. 1849-ben Kossuth Lajos kormányzó mellett Magyarország miniszterelnöke és belügyminisztere volt. A fegyverletétel után előbb Törökországban majd Párizsban élt, távollétében halálra ítélték, csupán 1865-ben kapott amnesztiát és tért haza már betegen. Szemere Bertalan 1869-ben hunyt el, Budán temették el. Hamvait 1871. május 1-jén szállították Miskolcra, ahol ünnepélyes körülmények között helyezték örök nyugalomra a református templom közelében. Miskolc legrégebbi temetőjében, az avasi református sírkertben nyugszik.⁸⁴

A 19. század kiemelkedő közszereplőjének példája jól illusztrálja a kor azon vallási magatartását, amikor a felvilágosodástól örökölt racionalizmus és a filantrópizmus együtt hathatós cselekvő erővé válik. Szemere Bertalan hitéletéről és személyes vallásosságáról ugyanakkor alig tudunk meg valamit, mint ahogy arra sem ad pontos választ naplója és könyve, hogy meny-

⁸² CSENGERY ANTAL: Adatok Szemere Bertalan életrajzához. Első közlemény. Készült 1851-ben. In: *Budapesti Szemle*, 1869. 13. köt. 61. p.; CSENGERY ANTAL: Történeti tanulmányok és jellemrajzok. Második kötet. Pest, 1870. 220. p.

⁸³ PULSZKY FERENC: Életem és korom. I. köt. Sajtó alá rend.: Oltványi Ambrus. Bp., 1958. 173. p.

⁸⁴ DOBROSSY ISTVÁN – KÁRPÁTI LÁSZLÓ: Az avasi református temető. In: *A miskolci Avas. Monográfia a város jelképéről*. Miskolc, 1993. 195–210. p.

nyire hatottak munkásságára a lelkeszi özvegy-árva segélyezést hagyományosan felkaroló pietista eszmék.

Gerely József karrierje – falak és választóvonalak a katolikus nagygyűlések „szürke eminenciásának” életében¹

Klestenitz Tibor

Gerely József az 1890-es években az egyházpolitikai küzdelmek hatására kibontakozó katolikus megújulási törekvések egyik fontos, de mára már nagyrészt elfelejtett alakja, Prohászka Ottokár szavai szerint „geschäftig, jól forgolódó egyházi férfiú; jó üzletember, világlátott pap”² volt. A kor katolikus vezetői, számot vetve a modernizáció következményeivel, arra törekedtek, hogy a korábbiaknál hatékonyabb módszereket keressenek az emberek megszólítására, az individualizálódó társadalom bizalmának megnyerésére. Tevékenységét ezeknek az összefüggéseknek a keretében értelmezhetjük.

Életútját feltárva megfigyelhető, hogy a 19. század hazai posztjosefinista egyháza hogyan kezdett alkalmazkodni a modernitás kihívásaihoz, és miként próbálta meg felvenni a versenyt a konkurens szellemi ideológiákkal. Gerely egyfajta modern, nagyvárosi karriert futott be. Nem a hagyományos utak egyikén – tudományos teljesítménnyel, a püspöki aulában vagy az államigazgatásban végzett munkával – szerzett befolyást (és vagyont), hanem elsősorban nyereségorientált vállalkozások, tankönyv- és lapkiadás révén. Ez a szokatlan karrier éles ellentétet generált a kléruson belül, amelynek nyomai publicisztikájában is jól kitapinthatóak.

1871. július 24-én született Budapesten. Középiskolai tanulmányainak elvégzése után az esztergomi szeminárium papnövendéke lett.³ Fejlődése szempontjából meghatározó jelentőségű volt megismerkedése Prohászka Ottokárral,⁴ aki a szeminárium spirituálisaként, lelki vezetőjeként működött. Prohászka tevékenységének középpontjában ekkor a papképzés reformja állt. A 18. század josefinizmusának késői utóhatásai még ekkoriban is érezhetőek voltak: a klérus számos tagja nem lekipásztori, hanem hivatali pályaként fogta fel hivatását, nem foglalkozott híveinek igényeivel, a helyi közösség vezetésével, és nem tartotta be a szigorú egyházfegyelmi előírásokat. Prohászka nagy súlyt fektetett az ifjú papi nemzedék elhivatottságának erősítésére, intenzív, személyes kapcsolatban állt növendékei-

---

¹ A tanulmány az OTKA NK 83799 számú pályázatának támogatásával készült. A szöveg első változata elhangzott a Nyíregyházi Főiskola „Falak és választóvonalak a történelemben” című konferenciáján, 2012. november 30-án.

² PROHÁSZKA OTTOKÁR: *Naplójegyzetek I. (1887–1918)*. Szerk.: Barlay Ö. Szabolcs. Szeged–Székesfehérvár, 1997. (továbbiakban: *Prohászka-napló*, 1997.) 394. p.

³ Gerely József. In: *Magyar Katolikus Lexikon*, I–XIII. köt. Főszerk.: Diós István. Bp., 1993–2009. (Online: *Katolikus Lexikon*, lexikon.katolikus.hu – 2013. május).

⁴ PROHÁSZKA OTTOKÁR: Gerely József temetésén. In: PROHÁSZKA OTTOKÁR: *Élet igéi*. III. Sajtó alá rend.: Schütz Antal. Bp., 1929. (Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái, XVIII.) 274. p.

vel, akik bármikor felkereshették problémáikkal. XIII. Leó⁵ szociális tanításának szellemében arra törekedett, hogy a szeminárium hallgatóit ráébressze a társadalmi felelősségvállalás fontosságára, a keresztényszociális eszmék jelentőségére. Gerely tehetséges diáknak bizonyult, ezért ösztöndíjat kapott a Pázmáneumban, hogy teológiai tanulmányait a bécsi egyetemen végezhesse. Az 1623-ban alapított kollégium hagyományosan a hazai klérus elitjét kinevelő intézetnek számított.⁶ 1894-ben szentelték pappá, majd Budapesten állt munkába.

A bevett gyakorlatnak megfelelően a frissen végzett klerikusok néhány évig egy idősebb pályatárs káplánjaként működtek, vagy hitoktatóként szereztek tapasztalatokat. Gerely hittanárként kezdte pályáját, először iskolákban tanított, majd 1898-ban Esterházy Pál gróf⁷ nevelője lett. Ez a munka számos előnnyel járt a számára, hiszen sok szabadidővel rendelkezett, amelyet hasznos tevékenységgel töltött ki: megtanult angolul, franciául és olaszul. Nevelőként, tanítványát elkísérve pedig számos nyugat-európai országba eljutott, ami fontos tapasztalatokkal tette gazdagabbá.⁸

A hitoktató

A hitoktatás helyzetét a 19. század végén a megújulásra törekvő katolikus elit súlyos problémaként érzékelte. Egyre többen tették fel a kérdést: hogyan lehetséges az, hogy növekedik a hitközönyösség, noha kötelező a hitoktatás és számos iskola az egyház vezetése alatt áll?⁹ Gerely úgy vélte, hogy a probléma a hitoktatás elhibázott módszereiben rejlik. „A magyar katolikus közönség vallásos szelleme és öntudata átlag azért oly álmos, csekély és hideg [...] mert gyermekkoruk vallási benyomásai színtelenek, lelkük vallásos nevelésben szegény, hittani ismereteik szűkkörűek” – vélekedett. A budapesti iskolák tárgyi feltételeit ugyan megfelelőnek tartotta, a hitoktatók munkamoráljával azonban nem volt elégedett. Úgy látta, hogy kollégáinak többsége nem tekinti állását hivatásnak, amiért elsősorban az előrelépési lehetőségek hiányát, a többi tantárgy oktatóinak fizetésétől elmaradó bérezést, valamint a túl magas heti kötelező óraszámot hibáztatta. „24 órát tanítani hittant a hitoktatáshoz illő, pedagógiai tökéletességgel és buzgalommal lehetetlenség” – írta. Ráadásul általában több, egymástól

⁵ XIII. Leó (gróf Gioacchino Pecci, 1810–1903): 1846-tól Perugia püspöke, 1878-tól pápa, a keresztényszociális irányzat kezdeményezője és támogatója.

⁶ BEKE MARGIT: Fejezetek az új- és legújabb kori elitképzéshez. A katolikus egyház szerepe a modern magyar értelmiségi elit nevelésében a bécsi Pázmáneumban. Bp., 2011. 13. p.

⁷ Esterházy Pál gróf (1883–1915): nagybirtokos, Esterházy Miklós Móric fia, az első világháborúban vesztette életét.

⁸ HIVATAL JÓZSEF: Gerely József. In: *Egyházi Közlöny*, 1915. szeptember 17. (továbbiakban HIVATAL, 1915.) 418. p.

⁹ BUNDALA JÁNOS: A hittanítás fontossága, kivált a fővárosban. In: *Katolikus Tanügy*, 1897. január 30. 31. p.

távol fekvő iskolában is dolgozniuk kellett, az állandó utazás pedig sok energiát emésztett fel.¹⁰

A szakterület speciális problémáinak megvitatására 1896-ban javaslatot tett egy hitoktatói kongresszus összehívására. Azzal érvelt, hogy ez Nyugat-Európában bevett gyakorlat, és néhány évvel korábban, 1889-ben már Magyarországon is megkíséreltek megszervezni egy kongresszust.¹¹ A katolikus tanárok önszerveződési kísérletei azonban nem feltétlenül találkoztak a konzervatív egyházi hierarchia rokonszenvével, amely a hasonló érdekérvényesítési eszközöket nehezen tartotta összeegyeztethetőnek az egyház szellemiségével. 1896 februárjában a püspöki kar ülése is foglalkozott a kérdéssel, és a testület tagjai három fő kivételével megengedhetőnek tartották egy tanítói kongresszus megtartását. A többség arra az álláspont-ra helyezkedett, hogy „az eshetőleges veszélyeknek nem a kongresszustartás engedélyének megtagadásával, hanem a közvetlen befolyás érvényesítésével és éber ellenőrzéssel kell elejét vennünk”.¹²

Az Országos Katolikus Tanítóegylet így 1896 júliusában megtarthatta első nagygyűlését, amelynek keretében, mintegy hatvan fő részvételével, a katolikus hitoktatók is összegyűlhetnek. Gerely a tankönyvek reformjáról tartott előadást, kérve, hogy a püspöki kar gondoskodjon a tervezett új népiskolai tantervhez új hittankönyvekről is.¹³

A hitoktató már korábban elkezdett érdeklődni a kérdés elméleti vonatkozásai iránt, hiszen sok gondja akadt a tankönyvekkel.¹⁴ Munkája során nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy tanulmányozza a külföldi tapasztalatokat. Nyelvismeretének hála a német mellett a francia, belga, brit, amerikai és olasz hitoktatás viszonyait is megismerhette, és arra is lehetősége nyílt, hogy tanulmányutakat tegyen Németországba, Hollandiába és Belgiumba.¹⁵

A hazai iskolákban a 19. század végén a pedagógiai maximalizmus szelleme uralkodott, ami hatalmas terjedelmű és nehezen érthető nyelvezetet alkalmazó tankönyveket eredményezett. Ezekre általában a pedagógiai hatékonyság szempontjainak teljes figyelmen kívül hagyása volt jellemző.¹⁶

¹⁰ GERELY JÓZSEF: A hazai hitoktatás bajai és azok orvoslása. In: *Tanítatok!* 1896. február. 102–107. p.

¹¹ GERELY JÓZSEF: A katolikus hitoktatók kongresszusa. In: *Tanítatok!* 1896. április. 235. p.

¹² Esztergomi Prímási Levéltár (továbbiakban: EPL.) Püspöki értekezetek jegyzőkönyvei és nyomtatványai 1896. február 27. 5. p.

¹³ Az országos katolikus tanítóegylet első nagygyűlése hitoktatói szakosztályának ülése. In: *Tanítatok!* 1896. július. 392. sz. 403–404. p.

¹⁴ Felelet „néhány kérdés”-re. In: *Egyházi Közlöny*, 1909. január 21. 44. p.

¹⁵ Részlet egy fölolvásásból, melyet a katolikus tanítók 1896-iki országos nagygyűlésen a népiskolai hittankönyvek kérdéséről tartott Gerely József, székesfővárosi hitoktató. H.n., é.n. [Bp., 1896.] (továbbiakban: GERELY, 1896.) 5. p.

¹⁶ JÁKI LÁSZLÓ: Mozaikok a tankönyvkritika történetéből. In: *Könyv és nevelés*, 2002. 4. sz. 51–60. p.

A tanárok így gyakran kénytelenek voltak megelégedni a hagyományos eljárással, vagyis az anyag lediktálásával és a meg nem értett szövegek szó szerinti bemagoltatásával.¹⁷

Gerely – a német katolikus pedagógiai szakirodalom szerzőire, köztük Milde bécsi érsekre¹⁸ hivatkozva – úgy vélte, hogy „ez a módszer teljesen elidegeníti a gyermeket a hittantól”, sőt, sok tanuló egyenesen retteg az ilyen óráktól. Tapasztalatai szerint a fővárosi iskolákban az számított általánosnak, hogy a tanár rövid magyarázat után számtalanszor kórusban mondatta el a tankönyvi szöveget, felső tagozatban pedig egyszerűen feladta leckének. Úgy vélte, hogy ez hosszabb távon nem maradhat fenn, hiszen a hitoktatás művészet, amelynek elsajátításához sok munka és felkészülés kell.¹⁹

Első célja a kisiskolás korosztálynak szóló tankönyv elkészítése lett, amely a *Kis Képes Biblia vagyis Az üdvösség története kis gyermekek számára* címmel jelent meg 1896-ban. Pedagógiai alapvetése szerint a gyermekekkel nehéz az elvont teológiai igazságok megismertetése, ebben az életkorban a szokásos, szigorúan elméleti katekizmusoktatás nem érheti el célját. Ezért azt javasolta, hogy az absztrakt teológiai tételeket konkretizált formában, a bibliai történetek segítségével tanítsák. Azzal érvelt, hogy a kutatások szerint az őskeresztény egyház is ezt a módszert követte. Óvott a diákok túlterhelésétől, és hangsúlyozta, hogy a tankönyv csak annyit tartalmazhat, amit átlagos képességű tanulókkal is alaposan át lehet venni. Az ideális tankönyv szerinte igazodik a korosztály képességeihez, könnyen tanulható, nem tartalmaz a tanároknak szóló magyarázatokat (azok a segédkönyvbe kerülnek), és anyaga összefüggő, befejezett egészet képez, amely egy év alatt megtanulható. A jó tankönyvet továbbá nagy betűkkel nyomtatják, a lényegét kiemelik, és kifejező, kidolgozott, világos, egyházas képekkel illusztrálják.²⁰ A képeknek a diákok motiválásában is kiemelt szerepet szánt: „Legyenek nagyok, tiszták és kifejezők, világosak, jellemzők és a szöveggel teljesen megegyezők. Az ilyen képek kimondhatatlan örömet okoznak a gyermekeknek és rendkívüli mértékben fokozzák a tanulási kedvet.”²¹

A tanítás módszereiről szintén határozott elképzelésekkel rendelkezett. Hangsúlyozta, hogy alapos előkészítésre van szükség, fel kell mérni, hogy a tanulók milyen előzetes ismeretekkel és világlátással rendelkeznek. „Nem

¹⁷ HORVÁTH MÁRTON: A magyar nevelés története. Bp., 1988. 307. p.

¹⁸ Vinzenz Eduard Milde (1777–1853), 1823-tól Leitmeritz püspöke, 1831-től Bécs érseke volt. Az első katolikus teoretikus, aki a pedagógia pszichológiai megalapozására törekedett. Pedagógiájára jelentős mértékben hatott a felvilágosodás szellemisége. Neveléstudományi műveit kivonatos formában hosszú ideig használták az egyházi és világi pedagógiai oktatásban.

¹⁹ GERELY JÓZSEF: A hazai hitoktatás bajai és azoknak orvoslása. (Folytatás.) In: *Tanításatok!* 1896. március. 171–173. p.

²⁰ GERELY, 1896. 2–4. p.

²¹ GERELY JÓZSEF: Rövid vezérkönyv a Kis Képes Biblia I–II. osztályú részének módszeres tanításához. Bp., 1898. (2. kiad.; továbbiakban: GERELY, 1898.) 13. p.

szabad a gyermek értelmébe ajtóstól berohannunk” – figyelmeztetett. Kérte, hogy az előadók az érthetőség kedvéért elvont főneves szerkezetek helyett igéket használjanak, szabadon, terjengőség nélkül, lassan és határozottan, hangosan, de nem kiabálva beszéljenek, mindig összhangban a tankönyv szövegével. Hangsúlyozta, hogy az előadott bibliai történeteket meg is kell értetni a diákokkal, még hozzá ismétlésekkel, a tanultak megbeszélésével, ellenőrző kérdések alkalmazásával. Úgy vélte, „ezek után már nyugodt öntudattal adhatjuk fel növendékeinknek a tárgyalt bibliai részt könyv nélkül való megtanulás végett. S a gyermek könnyen és örömmel fogja megtanulni, mert nem magol értelmetlenül”. Didaktikailag ezzel a folyamat végéhez érkezik, azonban Gerely kiemelte, hogy a lelkipásztori szempontból legfontosabb tennivaló még csak ezután következik. Az októnak ugyanis ki kellett fejtenie a megtanult történetek erkölcsi mondanivalóját, és rá kellett vezetnie diákjait, hogy hogyan lehet a tanulságokat a mindennapi életben is alkalmazni. Itt elsősorban az adott csoporthoz való teljes alkalmazkodásra, a tankönyvi sablonoktól való tartózkodás fontosságára hívta fel a figyelmet: „Az alkalmazás legyen természetes, hogy a gyermek minden erőltetés nélkül lássa annak vonatkozását saját külső és belső életéhez, cselekedeteihez és körülményeihez. Legyen továbbá gyakorlati, azaz ne általános, határozatlan, hanem a gyermek individualitásához, egyéni hajlamaihoz, kötelességeihez alkalmazott. [...] csak így érzi a gyermek magát találva, csak így látja, hogy a levont tanulság, a kapott oktatás különösen rá illik és neki szól.”²²

A konzervatív egyházi körök Gerely benyomása szerint nem fogadták lelkesedéssel ezeket a nézeteket. Sokan ellenkeztek azért, mert az újítások szerintük nem feleltek meg a tradíciónak, a bibliai történetek kiemelését protestáns ízünek érezték, vagy attól tartottak, hogy a katekézis oktatása háttérbe szorul.²³ A tankönyv azonban ennek ellenére sikert aratott, a hitoktatók és a kritikusok többnyire dicsérték, kiemelve a közérthető fogalmazást és nyelvezetének szép magyarságát. 1897. augusztus 5-én a hercegprímás kötelezővé tette használatát a főváros összes elemi iskolájában.²⁴ A könyvet még egy angol nyelvű szakmunka is ismertette, és úgy értékelte, hogy a feldolgozott anyag egyszerű, rövid és objektív bibliai történetté áll össze.²⁵

²² GERELY, 1898. 7–15. p.

²³ GERELY JÓZSEF: Az elemi népiskolák katolikus hittankönyveinek kérdése. In: *Tanítástok!* 1896. augusztus. 458. p.

²⁴ Felelet „néhány kérdés”-re. In: *Egyházi Közlöny*, 1909. január 21. 44. p.; *Katolikus Tanügy*, 1897. szeptember 10. 240. p.

²⁵ SPILLER, GUSTAV: Report on moral instruction (general and denominational) and on moral training in the schools of Austria, Belgium, the British Empire, China, Denmark, France, Germany, Holland, Hungary, Italy, Japan, Norway, Portugal, Spain, Sweden, Switzerland, Turkey, and the U.S., with two introductory essays and an annotated bibliography of about 750 volumes. H. n., 1909. 248. p.

A könyv első kiadása 1896-ban jelent meg, az utolsó pedig 1947-ben. Született egy átdolgozása a görög katolikus diákok számára, és kiadták német, szlovák és vend nyelvű fordítását. Ez természetesen Gerely számára komoly anyagi sikert is jelentett. A *Kis Képes Biblia* kiadására a Szent István Társulattal 1899. június 24-én kötött szerződést, amely szerint az éves forgalom 10%-át kapta jutalékként. Ez átlagosan évente négyezer korona bevételt jelentett a számára.²⁶

A lapkiadó

Gerely a tankönyvírással szerzett tőkét a lapkiadás területén kamatoztatta, és néhány év alatt a hazai katolikus sajtó egyik meghatározó személyiségévé vált. Amellett, hogy rövid időre a *Magyar Szemlét* is megszerezte, 1908-tól az *Új Lap* igazgató-főszerkesztője, valamint 1902-től haláláig a papok számára készülő *Egyházi Közlöny* tulajdonosa volt.²⁷

Ez a folyóirat ekkorra már a hazai papság egyik legfontosabb orgánusának számított, ami elsősorban a szerkesztőség újszerű szerepfelfogásának volt köszönhető. 1888-ban néhány fiatal klerikus hozta létre a „kollegiális érzés ápolására”, anyagi ügyeik védelmére, a társadalmi tömörülés elősegítésére. A nyílt önérvényesítési törekvések már önmagukban véve is újnak, szokatlanak számítottak a hazai egyházban, a lap szókimondó stílusa pedig kivívta az idősebb generáció néhány tagjának, „a diplomatikus simaság embereinek” nemtetszését. Steiner Fülöp,²⁸ a Szent István Társulat akkori alelnöke lépéseket tett a lap tulajdonosánál, aki megijedt, és beszüntetette a vállalkozást. A szerzők viszont újra megalapították a lapot, és még lelkesebben propagálták eszméiket a „csökönyös maradiság” ellen.²⁹ A lap szerkesztői és szerzői fontos szerepet játszottak új kezdeményezések elindításában, például a Katolikus Kör, a Katolikus Írók és Hírlapírók Országos Pázmány Egyesülete, a Katolikus Iskolaegyesület és a Hitoktatók Országos Egyesülete megalapításában.³⁰

Gerely József a folyóiratot 1902 augusztusában vette át. Vezetői felfogása azon alapult, hogy a „tisza, magasan szárnyaló” koncepciót a gyakorlatban a „pedáns zord realizmus” eszközeivel kell megvalósítani. A kor katolikus publicistái gyakran hibáztatták a hívók körében élő „szalmaláng lelkesedést”, azt, hogy a közéletileg aktív katolikus az újonnan alapított egyesületeket vagy sajtótermékeket általában örömmel fogadta ugyan, de rendszeres támogatásukat már nem vállalta. Gerely maga is komolynak látta a problémát, ezért szerkesztőként azt vallotta: „lelkesdjünk s legyünk

²⁶ Budapest Főváros Levéltára. (továbbiakban BFL.) VII. 12. e. 1915-V (1) 00355. (= Gerely József végrendelete.) 4. p.

²⁷ GULYÁS PÁL: Magyar írók élete és munkái. Új sorozat. X. köt. Bp., 1992. 710–711. p.

²⁸ Steiner Fülöp (1839–1900): 1863-ban szentelték pappá, 1882-től nagyváradi kánonok, 1890-től székesfehérvári püspök volt.

²⁹ DEDEK CRESCENS LAJOS: Üdvöt testvéreinknek az Úrban! In: *Egyházi Közlöny*, 1913. január 3. 1–2. p.

³⁰ GERELY JÓZSEF: Jubileumkor. In: *Egyházi Közlöny*, 1913. január 3. 3–4. p. (továbbiakban: GERELY, 1913.)

optimisták, amikor szavalunk, de dolgozzunk rideg számokkal, számoljunk rideg szívekkel és tényekkel, legyünk pesszimisták, amikor megvalósítunk”.³¹

A 19. század vége a sajtó nagy átalakulását hozta Magyarországon. A korábbi véleményhirdető orgánumok helyét kezdte elfoglalni a professzionális üzletsajtó, amely az olvasók szubjektív hangvételű „tanítása” helyett a minél pontosabb és gyorsabb tájékoztatást, a fogyasztói igények kiszolgálását helyezte előtérbe. Ebben a versenyben pedig a többnyire elavult módszerekkel dolgozó katolikus lapok, amelyek gyakran megmaradtak a műkedvelő vállalkozások színvonalán, óhatatlanul lemaradtak.³²

Gerely ezzel szemben jól érezhetően arra törekedett, hogy minőségi terméket előállítva szolgálja ki potenciális olvasótáborának igényeit. Szakmai hitvallása szerint „a szerkesztő legyen személytelen, legyen láthatatlan, mint a színpadi rendező s a lapot ne orgánumnak tekintse, amelyen keresztül sajtómagát, alanyiságát feltárja olvasóinak”. Az aktualításra kiemelt hangsúlyt helyezett, ezért általában – a nagy üzletlapok gyakorlatához hasonlóan – közvetlenül a nyomdába küldés előtt tartotta a lapzártát, amely „persze éjjeli munkával, nyakrafőre” történt. A siker további fontos feltételének látta, hogy az *Egyházi Közlöny* állandó színvonalon dolgozzon, ezért – a katolikus sajtó gyakorlatával szemben, amely természetesnek vélte az elhivatottságból végzett ingyenmunkát – honorálta is szerzőit.³³ A lap legfőbb erősségének a nemzetközi hírek rovata számított. A szerkesztőség rendszeresen kapott adatokat a munkatársak külföldön élő barátaitól, a hírek többsége viszont a nagy nemzetközi lapokból származott. A fontosabb nyugati nyelvekből, sőt, akár skandináv lapokból is fordítottak cikkeket, így eltekinthettek a Magyarországon „még tudományos téren is szinte megrögzött rossz szokástól, hogy mindent német közvetítéssel és német szemüvegen át nézünk, még pedig rendesen akkor, amikor az a dolog már régen idejét múlta”.³⁴

Ha kézbe vesszük az *Egyházi Közlönyt*, azonnal szembetűnik a hirdetések magas aránya, ami arra mutat, hogy az – a katolikus kiadványok jelentős részével ellentétben – jól alkalmazkodott a sajtópiac üzleti kihívásaihoz. 1909-ben évi tiszta jövedelme tízezer korona volt, minimális eladási értékét pedig negyvenezer koronára becsülték.³⁵ A lapot még az antiklerikális propaganda egyik hazai vezetője, Faber Oszkár³⁶ is jól szerkesztett, „korunk szellemét megértő”³⁷ orgánumnak tartotta.

³¹ GERELY, 1913. 5. p.

³² A katolikus sajtó korabeli helyzetéről ld.: DERSI TAMÁS: *A századvég katolikus sajtója*. (Irodalomtörténeti füzetek, 81.) Bp., 1973.

³³ GERELY, 1913. 5. p.

³⁴ GÉRESI VENDEL: „Az egyetemes egyház” rovatáról. In: *Egyházi Közlöny*, 1913. január 3. 8. p.

³⁵ BFL. VII. 12. e. 1915-V(1)00355. 3. p.

³⁶ Faber Oszkár (1879–1945): szerzetesnövendékként kezdte pályáját, ám 1902-ben kivált a piarista rendből, majd csatlakozott a szociáldemokratákhoz. Antiklerikális

Gerely ennek ellenére nem volt elégedett az elért eredményekkel, és a rá jellemző csípős modorban arról panaszkodott, „a magyar papságnak legalább fele még arra az újságra sem fizetne elő, amelyet Szent Pál szerkesztene.”³⁸ Határozott elképzelésekkel rendelkezett arról, hogy milyen lépések szükségesek a sajtó színvonalának javításához, például szót emelt egy katolikus könyvatos tudósító beindításért, amely javította volna a lapok hírszolgálatát. Kollégái helyeselték a felvetést, okos vállalkozásnak minősítették, megindítására mégsem mert vállalkozni senki. Maga az indítványozó sem, mert tisztában volt vele, „hogyan egy embernek és kis anyagi eszközökkel ilyesmire vállalkozni: kész fiaskó”.³⁹

A közszereplő

Gerely ezért elkezdte annak a módját keresni, hogy hogyan lehetne a katolikusokat rábírni az egyházi sajtótermékek olvasására. Ebben feltehetően a nemzetközi példák is erőteljesen befolyásolták. 1905 augusztusában például francia katolikusok egy csoportja megalakította a Presse Regionale társaságot, amely minden egyházmegyében lapokat kívánt indítani.⁴⁰ 1905-ben az osztrák katolikus nagygyűlés fő témája a helyi egyházi sajtó helyzete volt, amely a magyarhoz nagyon hasonló gondokkal küzdött: a tőke, az üzleti szemlélet és a szakmai hozzáértés hiányával, a pártsajtó jelleggel és a viszonylag alacsony olvasottsággal.⁴¹ A változtatás érdekében új egyesületet hoztak létre, a Piusvereint, amely anyagi támogatás gyűjtésével és a propaganda eszközeivel járult hozzá az egyházi sajtó megerősödéséhez.⁴²

Magyarországon volt már egy szervezet, amely hasonló kérdésekkel is foglalkozott: az 1896-ban alapított Katolikus Írók és Hírlapírók Országos Pázmány Egyesülete.⁴³ Gerely azonban arra a belátásra jutott, hogy a katolikus sajtó felvirágoztatása „nem lehet egy írókból és hírlapírókból álló céhbéli tömörülés programjának *kiegészítő* része”.⁴⁴ (Kiemelés az eredetiben.) A Pázmány Egyesület 1906. június 10-én Székesfehérvárott tartotta

---

propagandatevékenysége miatt 1918-ban 4 évi fegyházra ítélték. A Tanácsköztársaság idején az egyházi vagyon államosításával foglalkozó Vallásügyi Likvidáló Bizottság vezetője volt.

³⁷ FABER OSZKÁR: A klerikális veszély. Bp., 1911. 17. p.

³⁸ GERELY, 1913. 5. p.

³⁹ M. E.: A magyar katolikus napisajtó jelene és jövője. In: *Katholikus Szemle*, 1907. 955. p.

⁴⁰ Periodical Literature (France). In: *The Catholic Encyclopaedia*. Vol. 12. New York, 1911. 675. p.

⁴¹ Periodical Literature (Austria). In: Uo. 670. p.

⁴² LEISCHING, PETER: Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien. In: *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*. Hrsg.: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter. Band IV. Wien, 1985. 206–214. p.

⁴³ KLESTENITZ TIBOR: A katolikus újságírók önszerveződése: az Országos Pázmány Egyesület a dualizmus korában. In: *Ahogy mi látjuk*. Főszerk.: Gergely Jenő. Bp., 2007. 115. p.

⁴⁴ BURKA KELEMEN: Buttykay P. Antal O. F. M. (1875–1940). Pápa, 1941. 108. p.

vándorgyűlését, amelyen megvitatták egy sajtótámogató egyesület létrehozásának a gondolatát. A terv kidolgozására Gerely vezetésével különbizottságot hívtak életre, amely a budapesti országos katolikus nagygyűlésen terjesztette be jelentését.⁴⁵

Az 1900 óta évente – német mintára – megrendezett gyűlések a magyar katolikus közélet legjelentősebb eseményei voltak, amelyek elsősorban a hazai katolicizmus egységét és támogatottságát voltak hivatottak demonstrálni a nyilvánosság előtt. Az ünnepélyes karakterű nyilvános ülések mellett szakosztályi tanácskozások is zajlottak, ahol a szakértő szónokok az aktuális problémákról is szót ejtettek, és igyekeztek programot adni, jövőképet mutatni a résztvevők számára.⁴⁶

Az évtized közepére a gyűléseknek már kialakult koreográfiája volt, amelyet azonban Gerely nem tartott célravezetőnek, mert úgy vélte, hogy a gyűlések nem szolgálják ki megfelelően a célközönség igényeit. Szerinte ezért „nagyobb érvényesülést kellene juttatni a beszédekben a népszerű stílusnak és eszmekörnek, valamivel kevesebb beszédet kellene illeszteni a tárgysorozatba; végül bizonyos gondolati egységgel kellene fölépíteni ezt a programot”. Arra hívta fel a figyelmet, hogy az első nap ünnepélyes megnyitó eseményein az „egyszerű falusi nép” nagy számban jelenik meg, így ilyenkor ajánlott a közérthető hangvétel. A következő napokon viszont a létszám rendszeresen lepad, többnyire csak a papság és az értelmiség van jelen, ezért ilyenkor van helye a „magasabb eszmekörnek”. A program szelölősebbé tételét szintén gyakorlati megfontolásokból ajánlotta, hiszen tisztában volt vele, hogy a nagyrészt vidékről érkező közönség némi szabadidőre is igényt tart, vásárolni, nézelődni akar, ha pedig nincs ideje, akkor nyilván szakít magának, ezért megcsappan az ülések hallgatottsága. Utolsó javaslata a túlzott tematikai sokszínűség visszanyesésére vonatkozott. Úgy vélte, hogy a nagygyűlések nagyobb közéleti hatást érnének el, ha a szónoklatokat egyetlen időszerű központi téma köré fűznék fel, és a gyűlések így „megszűnnének a vegyes felvágotthoz hasonlítani”. Ilyen témának látta például az iskola, a sajtó, a házasság ügyét, a szociális kérdést, a szekularizációt, a modern erkölcsöket, a karitást vagy az egyház és az állam viszonyát.⁴⁷ Ez a javaslata végül csak az 1930-as években valósult meg, amikor az Actio Catholica vette át a gyűlések szervezését.⁴⁸

⁴⁵ Katholikus Írók és Hírlapírók Országos Pázmány Egyesületének évi jelentése. Bp., 1907. 8–9. p.

⁴⁶ A témára vonatkozó fontosabb szakirodalom: ADRIÁNYI, GABRIEL: Fünffzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte, 1895–1945. Mainz, 1974. 42–52. p., 81–90. p.; GERELY JENŐ: A katolikus egyház története Magyarországon, 1919–1945. Bp., 1997. 124–130. p.; SZÖGI LÁSZLÓ: A katolikus nagygyűlések Magyarországon. In: Egyházak a változó világban. Szerk.: Bárdos István – Beke Margit. Esztergom, 1992. 509–512. p.

⁴⁷ LY [GERELY JÓZSEF]: A szegedi nagygyűlés. In: *Egyházi Közöny*, 1909. szeptember 3. 416–417. p.

⁴⁸ A szervezetről részletesen ld.: GIANONE ANDRÁS: Az Actio Catholica története Magyarországon, 1932–1948. Bp., 2010.

Gerely az 1906-os nagygyűlés kulturális szakosztályának ülésén kapott szót. Beszéde már a megszokottnál nyíltabb, erőteljesebb hangvétel miatt is feltűnést kelthetett. Igen jellemző stílusára, hogy bevezetőjében leszögezte: arra készül, hogy „ez a pár szó kemény legyen, kemény, mint az igazság, mely betöri a fejet.” Hallgatóságát a katolikus közélet egyik alapvető problémájával, a szép szavak és a cselekvés elmaradásának kettősségével szembeállította, és elrettentő példaként arról beszélt, hogy ismer egy papot, aki hatásos beszédeket tart a liberális sajtó „veszélyeiről”, ám otthona magányában maga is inkább *Pester Lloyd*-ot olvas. Az egyházi sajtó fellendítését egy nagy kezdőadomány útján tartotta volna elképzelhetőnek, azonban ennek megszerzésére nem látott reális esélyt. A Piusverein magyarországi megalapítását szintén nem látta kivitelezhetőnek. Úgy vélte, hogy kezdetben csak egy szerény sajtópártoló iroda felállítása lehet reális cél.⁴⁹

A nagygyűlés ezután megbízta őt, hogy tanulmányozza a nyugat-európai sajtópártolás tapasztalatait, és ennek alapján tegyen megoldási javaslatot. Erre a következő országos nagygyűlésen került sor Pécsen. Gerely itt arra hívta fel hallgatóságának figyelmét, hogy a világ 270 millió katolikusa közül legfeljebb hárommillió fizet elő egyházi lapokra. A jó példának Németországot tartotta, ahol 18 millió hívő a katolikus lapok 650–750 ezer példányára fizetett elő, Magyarországon viszont a 10 millió katolikus 6 napilap 30–35 ezer példányát vette meg rendszeresen. Arra figyelmeztetett, hogy a prédikáló pap nem tud akkora tömegeket elérni, mint akár egyetlen újság. Ezért úgy vélte, hogy az egyházi lapok terjesztését sürgősen meg kell szervezni, amit egyenesen katolikus közmunkának, népmisszióknak nevezett.⁵⁰

A visszaemlékezések szerint Gerely javaslata hatalmas sikert aratott: „a pécsi kongresszuson elemi erővel tört ki annak az érzete, hogy minden igyekezetünk hiábavaló [...] míg erős, olvasott, versenyképes kath. sajtónk nem lesz”⁵¹ – írta egy kortárs. A fellelkesült résztvevők gyűjtést kezdtek a sajtó megsegítésére, és a helyszínen 4500 korona jött össze.⁵²

A sajtó ügye a korábbi nagygyűléseken is szerepelt, azonban hasonló reakciót egyetlen előadó sem volt képes kiváltani. Ezt egy szerző azzal magyarázta, hogy „az eddigi szónokok nem ismerték a helyzetet, vagy ha ismerték, nem merték leplezetlenül hallgatóik elé tárni. Hamis színekkel dolgoztak”. Gerely viszont „leküzdötte az álszemérmeket és leplezetlen őszinteséggel tárta föl a helyzetet. És íme, a jelenlevő hallgatóság nem tért egyszerűen napirendre a hallottak fölött, hanem zsebébe nyúlt”.⁵³ Hasonlóan vélekedett fellépésének hatásáról Faber Oszkár, a kor „egyszemélyes antiklerikális sajtóközpontja” is. Faber határkőnek érezte 1907. november 4-

⁴⁹ *Alkotmány*, 1906. szeptember 26. 15–16. p.

⁵⁰ *Alkotmány*, 1907. augusztus 28. 6–7. p.

⁵¹ *Új Lap*, 1907. 198. sz. 1. p.

⁵² BUTTYKAY ANTAL: Gerely József emlékezete. In: Uő: *Beszédek és írások*. Sajtó alá rend.: Burka Kelemen. IV. köt. Bp., 1942. 195. p.

⁵³ M. E.: A magyar katolikus napisajtó jelene és jövője. In: *Katholikus Szemle*, 1907. 948. p.

ét,⁵⁴ amikor a pécsi nagygyűlés határozatának értelmében megalakult a Katolikus Sajtóegyesület.

Az új szervezet főtíkája Gerely József lett. Az egyesület hivatása a katolikus sajtó versenyképességének javítása volt, a cél érdekében gyűlések tartását, a „jó irányú” lapok támogatását, olvasóköri, népkönyvtárak alapítását tervezték.⁵⁵ A Katolikus Sajtóegyesület a következő években rendszeresen megszervezte a templomi gyűjtéseket, és adományával lehetővé tette, hogy számos katolikus lap, elsősorban a Gerely által szerkesztett *Új Lap*, jelentősen növelhesse példányszámát.⁵⁶

A debattőr

Gerely szereplése, újszerű módszerei, szókimondó beszédei – és sikerei számos ellentétet gerjesztettek a klérus és a katolikus zsurnaliszták körében. Jól mutatja ezt a Cziklay Lajos újságíró⁵⁷ és Gerely között kirobbant polémia. Cziklay 1908-ban adta ki *A maffia* című röpiratát, amelyet az ország valamennyi plébániájára eljuttatott.⁵⁸ A pamfletben a szerző közéleti kudarcaiért papok és újságírók egy csoportját, a „maffiát” tette felelőssé, Gerelyt pedig „papi ruhába bújtatott börziáner”-ként jellemezte, aki mindenben csak saját anyagi érdekeit keresi, ezért még attól sem riad vissza, hogy pap létére perzsaszőnyegekkel kereskedjen.⁵⁹

Gerely a támadásra hasonlóan vehemens hangvételű cikkben válaszolt, amelyben számos bizalmas információt osztott meg az ehhez egyáltalán nem szokott katolikus olvasóközönséggel. Áldozatként állította be önmagát: aki a közügyekért mer dolgozni, az állandó gyanúsításoknak teszi ki magát – írta. Cziklayt azzal vádolta meg, hogy a Budapesti Újságíró Egyesület alelnökeként nem tudott elszámolni a rá bízott pénzekkel, és csak az mentette meg, hogy végül egy püspök húszezer korona fizetési kötelezettséget vállalt magára. Azt is leírta, hogy 1907-ben Cziklay megirigyelte tőle a pécsi nagygyűlési beszédével aratott sikert, ezért lobbizásba kezdett, hogy a Katolikus Sajtóegyesület a Pázmány Egyesület védőszárnyai alatt jöjjön létre, mert arra számított, hogy így ő lehet az új szervezet tényleges vezetője. Cziklay szerint Prohászka Ottokárnál is igyekezett őt lejáratni, és azt híresztelte, hogy a püspökök nem látnák őt szívesen a Sajtóegyesület élén.

⁵⁴ HEVERDLE LÁSZLÓ: A Martinovics-páholy antiklerikális sajtópolitikája. In: *Magyar Könyvszemle*, 1983. 2. sz. 140–141. p.

⁵⁵ GERELY JÓZSEF: A katolikus sajtó-pártolás országos szervezése. Bp., 1907. 33. p.

⁵⁶ A szervezetről részletesen: KLESTENITZ TIBOR: A „sajtóapostolok.” A Katolikus Sajtóegyesület és a katolikus egyházi elit oszloposodási törekvései a századfordulón. In: *Századvég*, 2005. 2. sz. 129–160. p.

⁵⁷ Cziklay Lajos (1852–1927): jogász, író, újságíró, a *Magyar Állam* című katolikus napilap munkatársa.

⁵⁸ CZIKLAY LAJOS: Nyilatkozat. In: *Egyházi Közlöny*, 1913. január 31. 5. p. (továbbiakban: CZIKLAY, 1913.)

⁵⁹ GERELY JÓZSEF: A nagy Galeotto. In: *Egyházi Közlöny*, 1909. január 15. 28–29. p. (továbbiakban: GERELY, 1909.)

Gerely azt viszont elismerte, hogy valóban szereti a műipari tárgyakat és a perzsaszőnyegeket, sőt, azt is, hogy van belőlük néhány kétszobás apró lakásában (1909-ben kelt végrendelete szerint egyébként 16 darab kisebb-nagyobb szőnyege volt⁶⁰), de hangsúlyozta, hogy keményen megdolgozik a pénzéért, és esténként két gramm brómot kell bevennie, ha aludni akar. Úgy vélte, hogy Cziklay valójában azért haragudott meg rá, mert nem közölte frissen érettségizett fiának középszerű írását az *Egyházi Közlöny*-ben.⁶¹ Gerely sajtópert is indított, az eljárás azonban nagyon elhúzódott. Az ügy végül 1913 januárjában, Cziklay Lajos bocsánatkérő nyilatkozatával zárult le.⁶²

Gerely sok irigyre tett szert tankönyvének sikere és az ebből származó jövedelme miatt. Ráadásul közreműködött két bibliai díszmunkának, a *Miatyánk könyvének* és a *Jézus életének* kiadásában is, amelyek „kiállítasuk pazarságával s tartalmuk előkelő színvonalával” nagy közönségsikert arattak. A *Miatyánk könyvét* öt idegen nyelven is kiadták.⁶³ A vaknyomásos aranyozott díszkötésű, gazdagon illusztrált albumok valószínűleg szintén jelentős hasznot hajthattak – tovább növelve riválisainak ellenszenvét.

Gerely nyilvánvalóan tisztában volt ezzel. „Másnál, legyen az püspök, egyetemi tanár vagy káplán, kiváló elismerésre méltó dolog, ha könyvet ír, vagy lapot ad ki, ha én teszem, akkor [...] »gseftelek«”⁶⁴ – írta. A tankönyvszerzők közül fő ellenlábásának Pokorny Emánuel⁶⁵ számított, aki mindent megtett azért, hogy a *Kis Képes Bibliát* kiszorítsa a használatból, saját munkája viszont nem volt népszerű a hitoktatók körében. Mivel Pokorny mindig azt hangoztatta, hogy tankönyveinek hasznát közcélokra fordítja,⁶⁶ ezért 1909 januárjában Gerely bejelentette, hogy a *Kis Képes Biblia* jogdíját a Katolikus Sajtóegyesület javára ajánlja fel.⁶⁷ (Azt nem hozta nyilvánosságra, hogy ez csak a Budapesten eladott könyvekre vonatkozott, az ország többi részén terjesztett kötetekre nem.)⁶⁸

A konfliktusok mélyén azonban az egyszerű irigységen kívül egy mélyebb ok is meghúzódhatott, ahogyan arra egy másik polémia rávilágít. Ennek előzményét az jelentette, hogy 1905 júliusában megjelent egy új egyházi szaklap, a *Papok Lapja*. Ennek szerkesztősége már az induláskor bejelentette, hogy a lap tiszta jövedelmének a felét a létrehozandó Katolikus Papok Otthona alapjának fogják adományozni.⁶⁹

⁶⁰ BFL. VII. 12. e. 1915-V(1)00355. 7. p.

⁶¹ GERELY, 1909. 28–31. p.

⁶² CZIKLAY, 1913. 5. p.

⁶³ HIVATAL, 1915. 418. p.

⁶⁴ GERELY, 1909. 31. p.

⁶⁵ Pokorny Emánuel (1860–1939) 1883-ban szentelték pappá, 1884-től Budapesten hitoktató, majd főgimnáziumi igazgató, nép- és középiskolai hittankönyvek szerzője, a katekézis-tanítás elméleti problémáinak szakértője.

⁶⁶ *Katolikus Nevelés*, 1907. szeptember 20. 335. p.

⁶⁷ Felelet „néhány kérdés”-re. In: *Egyházi Közlöny*, 1909. január 21. 48. p.

⁶⁸ BFL VII. 12. e. 1915-V(1)00355. 4. p.

⁶⁹ FONYÓ PÁL GYULA: Zászlóbontás. In: *Papok Lapja*, 1905. július 27. 2. p.

Néhány nappal később a népszerű újságíró, Tóth Béla⁷⁰ új írást jelentett meg a *Pesti Hírlap*ban. Tóth szerint eredetileg nagy örömmel fogadta, hogy az *Egyházi Közlöny* szerkesztését 1902-ben Gerely vette át, mert úgy vélte, hogy a közlöny jó kezekbe került. Azonban a remények véleménye szerint nem igazolódtak, mert a lap elkezdett rendszeresen antiszemita cikkeket közölni, amit ő nyilvánosan is elítélt. Ezután, 1904 szeptemberében kapott levelet egy tekintélyesnek mondott, de meg nem nevezett tudós klerikustól. Ez állítólag arról tudósította, hogy Gerely munkatársainak többségével együtt megkeresztelkedett zsidó, akik klerikusok lettek, „de mivel a komoly egyházi pályán boldogulni nem tudnak – mivel ott inter alia dolgozni kell – ezt a kényelmes kis mesterséget folytatják: antiszemitaságot nyomtatnak ki ama papok számára, akikről azt hiszik, hogy az ilyen lelki táplálék kell nekik”.⁷¹

Gerely már másnap sajtónyilatkozatot tett, közölve, hogy bárkinek kész megmutatni születése hetében kelt keresztlevelét, ahogyan római katolikus szüleinek iratait is.⁷² (Egyes kortársak azonban úgy tudták, hogy szülei zsidó származásúak voltak, ahogyan azt Prohászka Ottokár megjegyezte naplójában,⁷³ és csak később katolizáltak.) Tóth Béla másik állítását azonban, azt, hogy az *Egyházi Közlöny* antiszemita cikkeket is közöl, Gerely egyáltalán nem cáfolta, sőt, hosszadalmas fejtegetésekbe bonyolódva próbálta meg igazolni ennek a szerkesztői gyakorlatnak a „jogosságát”. Nyilatkozata szerint „az Egyházi Közlöny nem tegnap óta antiszemita. Sohasem köpködtünk, sohasem támadtunk durván, gyűlölettel a zsidóságra. De nem is szüntünk meg egy percre sem lapunk színvonalához illő hangon és módon fejtegetni a zsidóság jellemvonásait, kimutatni a belőlük áradó destruktív elemet, hangsúlyozni térfoglalásuknak veszedelmességét, hatalmuknak aggasztó erősödését, világnézetüknek nihilizmusát.” Úgy vélte, hogy a *Papok Lapja* megjelenése és a Tóth Béla által írt cikk egy lejárató hadjárat részét képezte. Erre az adott volna okot, hogy néhány hónappal korábban az *Egyházi Közlöny* „leleplezte” a zsidó tulajdonosok kezében lévő Órangyal műipari intézetet, amely állítólag a hazai vásárlókat megtévesztve, Bécsben gyártott kegytárgyakat adott el magyar áruként. Ez, ismerve az 1905-ös képviseléválasztás nyomán kirobbant közjogi válság és az erősödő osztrák-ellenesség hatásait, amely az osztrák áruk bojkottját követelő Tulipán-mozgalom létrejöttéhez is elvezetett, különösen súlyos vádnak számíthatott ekkoriban. Gerely szerint a leleplező cikket követően a nyugati műkereskedelem mögött álló érdekcsoportok körlevelek ezreit küldték szét az *Egyházi Közlöny* ellen. A *Papok Lapja* kiadását szintén egy képke-

⁷⁰ Tóth Béla (1857–1907) író, újságíró, filológus, művelődéstörténész, különösen jelentős munkássága a magyar aforizmák és szállóigék összegyűjtése terén.

⁷¹ Esti levél. A magam ügyében. In: *Pesti Hírlap*, 1905. augusztus 1. 7. p.

⁷² GERELY JÓZSEF: Nyilatkozat. In: *Alkotmány*, 1905. augusztus 2. 5. p.

⁷³ Prohászka-napló, 1997. 394. p.

reskedő vállalat, a Szent László Műintézet finanszírozta.⁷⁴ A polémia hamarosan jogi útra terelődött.⁷⁵

A vitába a *Papok Lapja* szerkesztője, Fonyó Pál Gyula⁷⁶ is bekapcsolódott, és nyilatkozatot tett arról, hogy nem célja az *Egyházi Közlönnyel* való konkurálás. Kiemelte, hogy lapja önálló vállalkozás, nincs köze a Szent László Műintézethez.⁷⁷ Egy másik klerikus szintén védelmébe vette a *Papok Lapját* és a műintézetet, amely szerinte 30–40 budapesti katolikus nőnek adott munkát, nem magyar pénzt vitt külföldre, hanem az alapító pénzét hozta haza.⁷⁸

Az azonban, hogy a *Papok Lapja* mögött valóban a Szent László Műintézet állt, két forrásból is kiderül. Egyrészt Gerely beszámol arról, hogy Szendery Mihály, az intézet tulajdonosa május 11-én levélben megírta neki, hogy új katolikus lapot alapít, mert a régiek nem hajlandóak nyilvánosságot adni közleményeinek.⁷⁹ Ezt maga Szendery is megerősítette, amikor tényként írt arról, hogy Gerely felkereste őt, és arra kérte, hogy álljon el a *Papok Lapjának* megjelentetésétől.⁸⁰ Fonyó Pál viszont ragaszkodott ahhoz, hogy lapját független vállalkozás adja ki, Gerelyt pedig „revolverzsurnalisztának” bélyegezte, akivel nem kell foglalkozni, és azt ígérte, hogy *Legyen világosság* címmel dokumentumgyűjteményt ad ki, amely felfedi az igazat.⁸¹ Erre azonban tudomásom szerint nem került sor. A Gerely és a *Papok Lapja* körüli érdekcsoport küzdelme végül előbbi győzelmével ért véget. A konkurens hetilap két év után kénytelen volt beszüntetni a megjelenést. 1907 márciusában pedig a püspöki kar hivatalosan kimondta, hogy nem támogatja a Szent László Intézet működését.⁸²

A botrány megmutatja, hogy a Gerely Józseffel szemben jelentkező ellenérzések mélyén egy elterjedt antiszemita sztereotípiája is megfigyelhető, amely szerint „a zsidók” mindenben csak az anyagi haszonszerzés lehetőségét keresik. Ellenfelei valószínűleg a származására utaló pletykák miatt címkézhatték előszeretettel „börziánernek”, célozhattak műgyűjtő-

⁷⁴ „A magam ügyében.” In: *Egyházi Közlöny*, 1905. augusztus 4. 487–488. p.

⁷⁵ Tóth Béla becsületsértés miatt feljelentette Gerelyt, aki azonnal vizontkeresetet nyújtott be. Az eljárás Tóth halála miatt félbeszakadt, ítélet nem született. EPL. Cat. 60/4262-1907. Bírósági végzés: 1907. július 6.

⁷⁶ Fonyó Pál Gyula (1847–1911) 1871-ben szentelték pappá, majd a kalocsai főegyház-megyében működött klerikusként és hittanárként, tanítóegyleteket és legényegyleteket szervezett, hittankönyveket írt, katolikus lapok publicistája volt.

⁷⁷ FONYÓ PÁL GYULA: Válasz az Egyházi Közlöny és egyéb támadó lapok tisztelt szerkesztőinek. In: *Papok Lapja*, 1905. augusztus 10. 5. p.

⁷⁸ DVORZSÁK JÁNOS: Válasz az Egyházi Közlöny és egyéb támadó lapok tisztelt szerkesztőinek. In: *Papok Lapja*, 1905. augusztus 10. 4. p.

⁷⁹ A „Papok Lapja” dolgában. In: *Egyházi Közlöny*, 1905. augusztus 11. 503. p.

⁸⁰ SZENDERY MIHÁLY: Nyilatkozat. In: *Papok Lapja*, 1905. augusztus 10. 5. p.

⁸¹ FONYÓ PÁL: Komplot és gyanúsítás. In: *Papok Lapja*, 1905. augusztus 17. 4. p.

⁸² EPL. Püspöki tanácskozáások jegyzőkönyvei és nyomtatványai. 1907. március 14.

szenvedélyére, és ezért vádolták az általa vezetett Katolikus Sajtóegyesületet azzal, hogy „megbízhatatlan” a pénzkezelési gyakorlata.⁸³

Talán ezek a hatások is hozzájárultak ahhoz a változáshoz, amely Gerely gondolkodásában (vagy legalábbis publicisztikájában) lejátszódott. 1896-ban egy pedagógiai dolgozatában arról írt, hogy a hittanárnak mindig bizalmatlannak kell lennie a kisgyermek felfogóképességével szemben, és ennek bizonyítására beszámolt egy iskolai tapasztalatáról. Eszerint a felebaráti szeretet parancsát tanítva többször elmondatta a gyermekekkel: „Felebarátunk minden ember kivétel nélkül”. Ezután, ellenőrzésként megkérdezte, hogy felebarátunk-e a zsidó is, mire tanítványai kórusban azt válaszolták, hogy nem.⁸⁴ A kisgyermek intoleranciáját tehát ekkoriban a gyenge ítélőképesség jelének ítélte, és ennek nyilvánosan, egy lap hasábjain is hangot adott. Hamarosán azonban elindult felemelkedése és meggazdagodása, ami számos irigyet szült. Ezután elérkezett az az időszak, amire később úgy emlékezett, hogy ellenfeleire tekintettel állandóan zsebében hordta keresztlevelét,⁸⁵ hogy aztán az *Egyházi Közlöny* szerkesztőjeként – ahogyan már láthattuk – öntudatos antiszemita nyilvánítsa magát.

1914 januárjában Prohászka Ottokár arról írt naplójában, hogy a *Dialmas Világnézet* című kötetéről beszélgetett egykori tanítványával. Gerely Józsefnek az tűnt fel a könyvben, „hogy írójának nem voltak szenvedélyes problémái; a hit ütközéseit átélhette, de az élet, a vér, a társadalom nem ütközött benne; e részben elzárt öbölben élt”. Ahogyan a püspök megjegyezte, Gerelynek viszont bőven kijutott az ütközésekből.⁸⁶ 1914 őszén, tehát mindössze 43 éves korában – kollégája szavai szerint – a túlfeszített munka „megbontotta idegrendszerét”. Betegségéből nem volt képes felépülni, 1915 szeptemberében, hosszú szenvedést követően halt meg.⁸⁷

* * *

A bemutatott források alapján úgy látszik, hogy Gerely József karrierje kétféleképpen is értelmezhető. Ha saját írásait olvasgatjuk, akkor az egyháziasság szempontjait érvényesítő pap képe bontakozik ki előttünk, aki a modernitás kihívásaihoz alkalmazkodva, újszerű terepen, a tankönyvkiadás, lapszerkesztés, sajtópártolás, közszereplés eszközeivel lép fel egyháza érdekeiért. Ellenlábásainak véleményét tanulmányozva ugyanakkor egy jó érzékkel megáldott üzletembert láthatunk, aki időben felismeri a piaci réseket, és azzal, hogy elsőként, nagy munkabefektetéssel, innovatív mód-

⁸³ *Alkotmány*, 1908. szeptember 14. 13. p.

⁸⁴ GERELY JÓZSEF: A hazai hitoktatás bajai és azoknak orvoslása. (Folytatás.) In: *Tanítások!* 1896. március. 171. p.

⁸⁵ GERELY, 1909. 32. p.

⁸⁶ PROHÁSZKA OTTOKÁR: Soliloquia. I. Sajtó alá rend.: Schütz Antal. Bp., 1929. (Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái, XXIII.) 259. p.

⁸⁷ HIVATAL, 1915. 417., 419. p.

szerekkel, jó minőségű árut előállítva elégíti ki az igényeket, ahogyan az a *Kis Képes Biblia* esetében történt, jelentős anyagi haszonra tesz szert.

A kétféle beállítás azonban nem áll feltétlenül ellentmondásban egymással, hiszen úgy is küzdhet valaki elkötelezetten egy adott eszméért, hogy közben tekintettel van saját érdekeire. Ez a felfogás ugyanakkor nem volt teljesen általános a 20. század elejének hazai klérusában, amely a gyakorlatban nem mindig ismerte el a „méltó a munkás az ő bérére” tanításának igazságát. Gerely tehát azzal, hogy komolyan vette a katolicizmus XIII. Leó által hirdetett társadalmi programját, amely a hívekkel folytatott kommunikáció megújítását célozta meg, majd pedig learatta munkájának gyümölcsseit, elszigetelte magát a hazai egyházi társadalomban. Itt hagyományosan a formális hierarchiához való tartozás, a nagypréposti, püspöki kinevezés elérése jelentette az igazi presztízst. Ezen kívül a tudományos pálya vagy az országgyűlési képviselőség hozhatott még elismerést, másfajta karrier-utakon viszont szinte lehetetlen volt az egyházi elit részévé válni.⁸⁸

---

⁸⁸ Erről részletesen ld.: GERGELY JENŐ: A katolikus egyházi elit a századfordulón. In: *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves. Szerk.: Háda Béla – Ligeti Dávid – Majoros István – Maruzsa Zoltán – Merényi Krisztina. Bp., 2010. 200. p.*

Summaries in English

Some Ethical Aspects of Simon Magus and the Simonian Practice. Discourse from Hippolytus's *Refutatio* VI. and the 'Explanation On The Soul' (Ex. An.)

Tóth, Tamás Zoltán

This treatise is introduce the ancient Simonian heresy's (that is not equal with the practice of simony) faith about Simon Magus: his followers was not thinking about Simon has the Messiah, but think he is the 'Father God', and the principle of beings, who was fall into the world for redeem his 'First Thought' (Epinoia / Ennoia) from the evil gods' of forces' created body, Helen of Tyrus, and also redeem whose thinking in themselves, and practice the rite of Simonian redeeming: the *hieros gamos*, between man and woman.

They prohibited the homosexuality and bisexuality of the 'pagan' antiquity (but think the epics of 'Homer', and other Hellenic poetry, with the philosophical texts is authoritative, like the Samaritan-Jewish-Christian sources, that biblical traditions the last Simonians already disapproved), because they think the chance of sexual progeniture in the *hieros gamos* is the presume of the individual redemption.

The question is: How much was the Simonian redemption's sexual libertinism?

1. Once in a life, on the initiation,
2. the pairs remember the *hieros gamos* on some Simonian festivals,
3. on the rituals was systematic used the positive liberation of sexuality
4. or the sexual common was universal.

The last Simonians was accepted the Gnostic concept about the fall of the Creator and the created world. The earlier faith about the existence of the evil gods mutata to think: the evil forces are angels, whose made the world, the Mosaic/prophetic Law (with all another norms), and the biblical revelations. On this, last ages of the Simonianism, they faith just the literature of themselves, and the hellenic traditions has authoritativeness. They was accepted the sophist '*kata physin*' and '*kata nomon*', explained Antiphon teaching about them. With that the religion party presume the universal libertarianism.

The Szentlászló Pauline Monastery on the Border of the village Olasz in Baranya County

Patton, Gábor

In 1295 Conrad Óvári penance for the sins a Pauline monastery founded in honor of St. Ladislaus. Konrád was a lot of conflict in the Baranya County holder nobles. For this reason strongly depressed the conscience, it also

reveals the founder of a charter. This building has been established in an earlier cult, or sacred place. The name was 'Szentága'. Szentága probably land inhabited by settlers from the northern French territory. The old church later became ruined. In 1487 new church was built on a nearby hill. The monastery was the donators main patron. The monks are part of the land nearby stretched. The vineyard was the monastery's main economic sectors, but the production of corps were minor role. In 1543 the Turks occupied the monastery and its surroundings. Several well known description of the decay process after Turkish occupation of the building. The location of the monastery were identified with a pond belonging to the field.

'What do you Reply now, you Religion-Mocker?' Dániel Ercsei Senior (1744–1809) and the Apologetic Literature
Hegyi, Ádám

Under the reign of Joseph II and Leopold II several ideas spread in the Carpathian Basin that disturbed and annoyed religious people of the era. Atheism and anticlericalism were among these ideas and they definitely turned the everyday lives of believers upside down. These ideas represented a threat to both the catholic and the protestant church and many apologetic works were published in their defence.

In 1793 Dániel Ercsei senior, a pastor of the Reformed Church in Mezőtúr published a book in Komárom entitled *Szent passió* (Holy Passion), which summarises the passion of Christ. Ercsei's work is a typical example of this type of apologetic literature but it is hardly treated by the professional literature. Furthermore, the sponsors of the *Szent passió* were people who were not on good terms with Ercsei. Dániel Ercsei senior was born in Érkeserű (Cheşereu) in Bihor county in 1744. From 1763 on he was studying at the Debrecen Reformed College, between 1774 and 1777 he was studying at the University of Basel and after his studies abroad he started working as a pastor in Mezőtúr, where he lived until his death. The present study examines the role Ercsei played in apologetic literature and how he managed to have his book published.

Establishment of a Providing Institution for Pastor Widows and Orphans in the Reformed Superintendency of Tiszáninnen. Institution Plan of Bertalan Szemere in 1838
Pályi, Kata Zsófia

Bertalan Szemere (1812–1869) was a Hungarian writer and politician. Between 1836 and 1838, he travelled throughout Western Europe, and, among others, he visited Germany, France, England, Ireland, the

Netherlands and Switzerland. During the whole journey, he studied the providing institutions for pastor families, the pastors' widow- and orphan funds, and in general, the widow and orphan insurance providing systems. After his return, in his book he shows how the social problems of the reformed and evangelical pastors' and teachers' families were solved in those states (scholarships, allowances, pension, sustentation, institutions and funds). He used his most important international experiences for the establishment of a new providing institution in the Reformed Superintendency of Tiszáninnen in north-east Hungary in 1838. Because of his book, his insurance system project, and the significant donation he and his wife gave for the organization of this institution, Szemere became a well-known patron of pastor families.

The Career of József Gerely – Walls and Boundaries in the Life of the ‘Grey Eminent’ of the Hungarian Catholic Assemblies

Tibor Klestenitz

József Gerely (1871–1915) was one of the leading persons of the Catholic renewal that started after 1890 in Hungary. He is not well known today, but his contemporaries regarded him as ‘a ‘geschäftig’, smart clergyman, a good businessman and a widely travelled’ priest. He had a sort of modern, metropolitan career as he obtained influence and fortune not in one of the traditional ways – with scholarly achievements or with work in a bishop’s court or in the public administration –, but with profit-oriented enterprises, with publishing books and periodicals. This unusual career provoked sharp conflicts within the clergy as it can be demonstrated by the example of his public debates. The study tries to introduce this interesting person who was a remarkable educator, journalist, public speaker and debater at the same time.

Gerely started his career as a religion teacher at elementary schools in Budapest, and got notable publicity after he had written a new, modern school-book. As a practising teacher, he realised that the usual, strictly theoretical catechism cannot reach its goal, and he tried to teach abstract theological theses in a more concretised form, with the help of biblical stories. After the success of his book he obtained a considerable capital that he invested in publishing periodicals: from 1908 onwards, he was the general editor of the daily paper *Új Lap*, and from 1902 he owned the weekly *Egyházi Közlöny*. In 1909, the latter one produced a net income of ten thousand crowns.

In 1907, he used his influence at the VIIth Catholic Assembly at Pécs in order to establish the Catholic Press Association that was aimed to improve the competitiveness of Catholic press in Hungary. It organised fund raisings on a regular basis all over the country, and it supported some pe-

riodicals with financial donations to increase their circulation. One of the beneficiaries was the *Új Lap*, Gerely's own undertaking.

The public appearances, innovative methods, outspoken speeches – and the successes of Gerely provoked a lot of conflicts within the Catholic clergy and journalists, and this resulted in several attacks against him. The study's last section investigates some of his public debates, in which his opponents attacked him simultaneously because of anti-Semitic articles of his periodicals and because of the allegedly Jewish origin of his family.

Tóth Krisztina doktori (PhD) disszertációjának nyilvános védeése

2013. május 13-án hétfőn rendezték meg Piliscsabán, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán TÓTH KRISZTINA doktori védését, melynek végén a bírálóbizottság százszázalékos pontszámmal, a titkos szavazást követően támogatásáról biztosította a jelöltet, indítványozva részére a doktori cím odaítélését. A bizottság elnöke Rev. TÖRÖK JÓZSEF egyetemi tanár (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kar), titkára GUITMAN BARNABÁS egyetemi adjunktus (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar), az opponensek SZABÓ CSABA igazgató (Bécsi Magyar Történeti Intézet) és Rev. GÁRDONYI MÁTÉ főiskolai tanár (Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskola), további bizottsági tagok SZOVÁK KORNÉL egyetemi docens (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar) valamint BALOGH MARGIT tudományos főmunkatárs (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet) voltak.

A jelölt 1985-ben született Szombathelyen; szülővárosában, a Premontrai Rendi Szent Norbert Gimnáziumban érettségizett, majd a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett történelem diplomát. Ugyanitt, az egyetem Történettudományi Doktori Iskolájának doktorjelöltjeként védte meg ez alkalommal *A szombathelyi egyházmegye (1936-1944). Grósz József szombathelyi egyházkormányzása* című disszertációját, melynek témavezetője TUSOR PÉTER egyetemi docens volt. Több nemzetközi és hazai konferencián is adott már elő. 2011-ben pedig a Pápai Történettudományi Bizottság kezdeményezésére megindított, a II. Vatikáni Zsinaton részt vevő zsinati atyákra vonatkozó dokumentumok kutatását felölelő projekt magyarországi koordinátora lett. Jelenleg a 2012. július 1-től megalakult Magyar Tudományos Akadémia – Pázmány Péter Katolikus Egyetem „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoportjának tagjaként végez kutatásokat (korábban Pázmány Péter Katolikus Egyetem Egyháztörténeti Kutatócsoport) magyar és külföldi levéltárakban. Disszertációjában is egyaránt nagyszámban használt fel hazai és vatikáni forrásanyagot.

Mind az opponensek, mind pedig a témavezető kiemelte a jelölt disszertációja kapcsán, hogy munkájában, módszereiben Tóth Krisztina követte a Vanyó Tihamér bencés történész által még a harmincas években kialakított egyháztörténet-írási elveket. Vanyó óta ő az első, aki ezt alkalmazta. A bírálók kiemelték a munka minden lényeges részletre történő kitérését. Szabó Csaba külön is méltatta a disszertáció függetlenségét, ami, ugyan nem törzsrésze a munkának, de az ebben található dokumentumok miatt rendkívül érdekes, értékes és hasznos része annak. A doktorjelölt írásában külön figyelmet szentelt Grósz József Szombathelyre kerülése miérettjének, gróf Mikes János püspök lemondása körülményeinek. Vizsgálta a rossz gazdasági állapotban átvett Szombathelyi Egyházmegyének

Grósz által először apostoli kormányzói minőségben tett konszolidációs lépéseit, illetve a püspökség területén történő változásokat a tárgyalt időszakban. A védés alkalmával Rev. Török József elnök és Balogh Margit külön kitért a Grósz József és Pehm (Mindszenty) József személyiségében való hasonlóságokra és különbségekre. Rev. Gárdonyi Máté és Szabó Csaba opponensek egyaránt javasolták a disszertáció könyv formájában történő publikálását, mely a korszakkal, illetve Grósz személyével foglalkozó kutatók számára lényeges szakirodalmi alapként szolgálhat, segítve munkájukat a még széleskörűbb tájékozódásban.

(ism.: Sági György)

**FLASCH, KURT: Nicolaus Cusanus és kora.
Budapest, Szent István Társulat, 2009. 75 old.**

A magyar tudományos kutatás az elmúlt évtizedekben élénk érdeklődéssel fordult az egyház- és a filozófiatörténet jelentős alakja, Nicolaus Cusanus munkássága felé. Doktori értekezések, szakkönyvek és tanulmányok sora foglalkozott vele olyan szerzők tollából, mint Sándor Pál, Erdő Péter és Bolberitz Pál.¹ A magyar tudomány azonban két dologgal adós maradt. Nem készültek fordítások Cusanus műveiről, így a szélesebb olvasóközönség nem ismerhette meg első kézből gondolatait. Másrészt hiányzott egy olyan, közérthető stílusban íródott Cusanus-monográfia, amely a filozófiában kevésbé jártas olvasók számára is képes bevezetést nyújtani Cusanus gondolkodásába.

Örömteli fejlemény, hogy az ezredforduló óta Cusanus több műve immár magyar nyelven is olvasható.² Kurt Flasch *Nicolaus Cusanus és kora* című kismonográfiájának – vagy nagyesszéjének – magyar nyelvre való lefordításával pedig immár egy olyan mű is olvasható Cusanusról, amely tudományossága mellett ismeretterjesztő irodalomként is jól hasz-

---

¹ Magyar szerzők művei Cusanusról a teljesség igénye nélkül: KLAMM REZSŐ: Nicolaus Cusanus módszerének dialektikai alapvonalai. Fejezet a renaissance-bölcselet történetéből. Doktori értekezés. Szeged, 1938.; SÁNDOR PÁL: Nicolaus Cusanus. Bp., 1965.; SÁNDOR PÁL: Nicolaus Cusanus. Bp. – Berlin, 1971.; ERDŐ PÉTER: Az egyházi jog filozófiai megalapozása Nicolaus Cusanus műveiben. Doktori értekezés. Bp., 1976.; BOLBERITZ PÁL: Philosophischer Gottesbegriff bei Nikolaus Cusanus in seinem Werk „De non aliud”. Licenciátusi értekezés. Róma, 1976. (Könyvként megjelent: Lipcse, 1989.); BOLBERITZ PÁL: Nicolaus Cusanus filozófiai Isten-tanának alapkérdései. In: *Teológia*, 1999. 3–4. sz. 89–96. p.; Uő: Cusanus, az egység filozófusa. Hatszáz éve született Nicolaus Cusanus. In: *Teológia*, 2002. 1–2. sz. 1–10. p.; BOLBERITZ PÁL: Der Begriff des „coincidentia oppositorum” bei Nicolaus Cusanus und Teilhard de Chardin. In: Az atyák dicsérete. A 60 éves Vanyó László köszöntése. Szerk.: Kránitz Mihály. Bp., 2002. 45–57. p.; KORMOS JÓZSEF: „Hozzáfordulás a legegyszerűbb végtelen formához” – A bölcsesség mint erény Cusanus gondolkodásában. In: Lábjegyzetek Platónhoz 1. Az erény. Szerk.: Dékány András – Laczkó Sándor. Szeged, 2003. 187–191. p.; BOLBERITZ PÁL: A magyar filozófia kezdetei. Nicolaus Cusanus recepciója Laskói Csókás Monedolatus Péter „De homine” c. művében. Bp., 2004.; BALÁZS JÓZSEF: Nicolaus Cusanus és az iszlám. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2011. 2. sz. 39–53. p.

² CUSANUS, NICOLAUS: A tudós tudatlanság. H. n. [Bp.], é. n. [1999.]; CUSANUS, NICOLAUS: Miatyánk. Írások és szentbeszédek. H. n. [Bp.], 2000. (Ebben a kötetben Cusanus négy műve – *A kezdetről*, *Miatyánk*, *Compendium*, *Az együgyű ember és a bölcsesség* –, illetve Jaspers és Ernst Hoffman egy-egy Cusanusról szóló tanulmánya kapott helyet. A kötetet egy évvel később változatlan tartalommal *Az együgyű ember és a bölcsesség* címen adták ki.) CUSANUS, NICOLAUS: A rejtett Istenről. H. n. [Bp.], 2008. (A kötetben Cusanus három műve szerepel: *A rejtett Isten*, *Az Isten keresése*, *Az Istengyermekség*.)

nálható. (A fordítás Kiss Dorottya és Pap Krisztina munkája, a fordítást Boros János lektorálta.)

Nicolaus Cusanus 1401-ben született a Mosel menti Kuesben polgári család gyermekeként. Iskoláit Deventerben, Heidelbergben és Padovában végezte. 1423-ban doktorált kánonjogból. Már fiatalon elismertséget szerzett az itáliai humanisták körében. A bázeli zsinaton a konciliaristák egyik vezéralakja lett. Mivel úgy gondolta, hogy az egyház reformja inkább várható a pápától, mint a meghasonlott zsinattól, ezért később a pápapártiakhoz csatlakozott. Aktív szerepet játszott a keleti és nyugati egyház uniójának előkészítésében, majd éveken keresztül mint pápai legátus járta a német birodalmat az egyház reformjáért küzdve – kevés sikerrel. 1448-ban bíboros, 1450-ben Brixen püspöke lett. Am reformtörekvései egyházmegegyében sem jártak sikerrel, így élete utolsó éveit Rómában töltötte jelentős funkciókat ellátva a kúriában. 1464-ben hunyt el. Figyelemre méltó pályafutásából nyilvánvaló, hogy korának egyik legfontosabb egyházfejlesztelméről van szó, akinek az egyház érdekében végzett tevékenysége történelmi hatású. Kevés szabadidejében a tudománynak szentelte magát, s tudományos munkájának jelentősége még egyházi működésének jelentőségét is felülmúlja. Igazi reneszánsz ember módjára filológusként, matematikusként, filozófusként és teológusként egyaránt tevékenykedett. Főműve *A tudós tudatlanság* (1440), amelyben egy teljesen új teológia, kozmológia és ismeretelmélet alapjait rakja le. Gondolkodásának magva az ellentétek egybeeséséről (coincidentia oppositorum) szóló tanítása. Későbbi műveiben ezt a nézetét magyarázza, fejleszti tovább és alkalmazza különböző területeken. Elméleteivel az újkori gondolkodás előfutára, akinek eszméi a maga korában hallatlanul újak voltak, és akitől a modern gondolkodás számos, ma már evidenciának számító eleme származik.

Kurt Flasch ez utóbbi ténytet teszi meg műve rendezőelvévé: úgy kalauzol végig Cusanus életútján és életművén, hogy kiemeli azokat a gondolatokat, amelyekkel Cusanus megelőzte korát, és az újkori bölcsélet, tudomány és világnézet alapjait vetette meg. Cusanus már karrierje kezdetén felhívta a figyelmet újszerű gondolkodására azt állítva – amit teológusok és filozófusok azóta is vitatnak –, hogy a puszta gondolkodás önmaga erejéből is képes felfedezni „szinte az egész evangéliumot”. Cusanus ezzel kitégította a filozófia határait, s maga is sokkal inkább filozófusként, nem pedig teológusként közelített a kereszténységhez. A bázeli zsinaton a konciliarista Cusanus a népfelség elvét hangsúlyozza. *A tudós tudatlanság* című művében pedig egy radikálisan új ismeretelméletet hirdet meg, amely hozzásegít, hogy az ellentéteket egységben láthassuk. Ugyanazon művében érvel a geocentrikus világkép ellen, vallja, hogy a világegyetem határtalan és középpont nélküli, és elvileg lehetségesnek tartja a földönkívüli életet. Figyelemre méltó egy 15. századi egyházi gondolkodótól!

Ezenfelül Cusanus egy merőben új tudományeszményt alapoz meg. Véleménye szerint a tudomány nem lezárt, mint a középkor impozánsan

felépített skolasztikus rendszerei. Az ember a bölcsesség felé törekszik, de azt sosem ragadhatja meg a maga teljességében. A tudomány ezért nem más, mint folytonos kutatás. Nem elegendő, ha valaki csupán a korábbi tudósok könyveiben keresi a tudást, mert a bölcsesség felé mindenkinek a saját szellemi erőfeszítésével kell törekednie. Ennek egyik lehetséges útja pedig – mondja Cusanus jóval megelőzve a modern természettudósokat – a tapasztalás és mérés.

Cusanus műveiben újra és újra az emberi méltóság dicséretét zengi. Különböző hasonlatokkal fejezi ki ezt. Ha a teremtő Istent úgy képzeljük el mint pénzverőt, akkor az ember a pénzváltó: értelmével az ember állapítja meg a teremtett dolgok értékét. Ember nélkül a teremtés értéktelen és értelmetlen lenne. Cusanus rehabilitálja és újraértelmezi Protagórasz sokat kritizált állítását: „Minden dolog mértéke az ember.” Ember és Isten úgy viszonyul egymáshoz, mint a király arcképe a királyhoz. Ilyen értelemben az ember második Isten, emberi Isten. Annak az emberi méltóságnak találjuk Cusanus csodálatos szavaiban filozófiai-teológiai megalapozását, mely méltóságot korunkban már nemzetközi egyezmények és egyéb jogi dokumentumok deklarálnak és védnek.

Cusanus az ellentétekből indul ki és az egységhez, az összhanghoz (concordia) jut, mely gondolkodásának – és gyakorlati egyházi tevékenységének – legfőbb törekvése. Az egység legradikálisabb megnyilvánulása, amikor Istent úgy határozza meg: a Nem-Más. Isten nem más(milyen), mint a tapasztalatilag hozzáférhető világ.³ Az ismeretelméleti pesszimizmusból (docta ignorantia) eljut a legteljesebb ismeretelméleti optimizmusig, és szabad utat ad az embernek a világ szellemi birtokbavételére – amely által egyúttal Istenről is ismereteket szerezhet.

Az egység-gondolat gyakorlati alkalmazásának szempontjából talán legfigyelemreméltóbb a vallási toleranciáról kifejtett nézete. Cusanus szerint ha alaposan megvizsgáljuk a különböző vallásokat, mindegyikük mélyén ugyanazokat a hitbeli tanításokat és erkölcsi elveket találjuk. Amiben a vallások eltérnek egymástól, azok csupán a rítusok, vagyis külsődleges dolgok. Una religio in rituum diversitate – mondja Cusanus. Ha ezt a különböző vallások követői belátnák, egyszer s mindenkorra eltűnne a világból a vallási viszálykodás. Nem alaptalan az a vélekedés, hogy ha Cusanus nézeteit kortársai komolyan vették volna, és azok nagyobb hatást fejthettek volna ki, nem kerül sor a reformációra és a nyomában járó vallásháborúkra.

Cusanus korszakalkotó gondolata a vallási türelemről sajnos nem lett – szó szerint – „korszakalkotó”, ahogy más forradalmi gondolatai is jórészt hatás nélkül maradtak. Ez annak tudható be, hogy elszigetelt gondolkodó volt: nem alakított ki maga körül tanítványokból filozófiai iskolát – erre

---

³ NB: Isten nem eltérő a világtól – mondja Cusanus. De azt nem állítja, hogy azonos vele. Cusanus nem panteista, annak ellenére sem, hogy félreérthető szavaiból felületes értelmezői sokszor panteizmust olvastak ki.

sokrétű egyházi tevékenysége mellett nem is igen lett volna ideje –, és sosem tanított egyetemen – azok skolasztikus légkörét már fiatal korában sem szívelte. Kevesen voltak, akik értették, sokan pedig egyenesen félreértették. Az utókor sem mindig méltányolta megfelelően örökségét: sokáig panteizmussal vádolták – alaptalanul. A mai kor embere azonban csodálatosan önmagára ismer Cusanust olvasva. Kurt Flasch is erre a felismerésre hegyezi ki művét: hatszáz évvel ezelőtt egy bíboros korát megelőzve olyan gondolatokat fogalmazott meg, amelyeket csak későbbi századok váltottak gyakorlattá. A kérdés történelmietlen, de érdemes feltenni: vajon hogyan alakult volna a történelem, és hol tartana ma az emberiség, ha Cusanus gondolatait már a maga korában elkezdi valósággá tenni?⁴

(Ism.: Somodi Imre)

---

⁴ Erre a kérdésre Bibó István ad egy lehetséges választ: BIBÓ ISTVÁN: Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna... Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósával, Ravasz László bíboros érsekkel a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra. Egyház-, kultúr- és politikatörténeti uchrónia. In: BIBÓ ISTVÁN: Válogatott tanulmányok. Negyedik kötet. Bp., 1990. 265–282. p.

SZABÓ PÉTER: Élet- és időszelelélet a kora újkori Magyarországon. Városok és udvarok világa. Budapest, ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeli Tanszék, Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2011. 176 p. (Udvartörténet kötetei, 2.)

Dr. Szabó Péter művelődéstörténésznek, az ELTE tanárának újabb munkája jelent meg 2011-ben *Élet- és időszelelélet a kora újkori Magyarországon* címmel. A kötet az időtudattal, valamint az úgynevezett morális antropológiák késő középkori, illetve kora újkori jellegzetességeivel, azok irodalmi és képzőművészeti ábrázolásával és a korabeli társadalomra, illetve az esetleges politikára gyakorolt hatásával foglalkozik.

Magának az időtudatnak a kialakulásában a halotti kultusznak, a vég-tisztességeknek és az ősök emlékének fontos szerepe volt. Erre a szerző több európai példával szolgál, melyek alapján megállapítható, hogy a síremlékek tükrözik a társadalmi állapotot, esetleg az egyén erkölcsi értékrendjét, hovatartozását, illetve a politikai hatásokat is. Külön érdekesség az egyetemi (Oxford, Leiden, Tübingen) professzorok síremlékeiből kivehető sajátos identitástudat. Ugyanakkor a szerző megemlíti, hogy a német és svájci városok síremlékeiről eddig csak általános megállapítások születtek, összehasonlító vizsgálatok azonban nem. Az időtudatban az időseknek, valamint az egyes genealógiai emlékeknek (ősgalériák, családfák, nemzetségkönyvek, stb.) is megvolt a maga jelentősége, akár csak az énekeknek, természeti változásoknak vagy az egyházi év követelményeinek is.

A morális antropológia és az időszelelélet eredete egészen az ókorig nyúlik vissza, ami a középkorra, majd természetesen a reneszánsz és barokk korszakra is hatást gyakorolt. A morális antropológia értelmében minden életszakasznak megvan a maga viselkedési normája. Ez elsősorban a társadalom középpontját jelentő férfiaknál fedezhető fel, a nőknél eddig még nincs tudomás határozott, életkoroknak megfelelő magatartásmintáról. Magának az emberi élettartamnak a meghatározása is érdekes, hisz az egyik (Ótestamentumra alapuló) nézet 100 évben, míg az aszketikus szellemű kommentárium 70 évben határozta meg. A reneszánsznak köszönhetően az időtudat egyre rendszerezettebb formában jelent meg, melyeket a különféle képzőművészeti alkotásokból is ki lehet venni. A Fortuna-kerék Isten-arcával kiegészített, biztató ábrázolásai mellett megjelenik a kiszolgáltatott helyzetet és a földi dolgok hiábavalóságát hirdető „vanitatum vanitas”-fogalma is. Emellett további elképzelések születtek az emberi életkorokkal kapcsolatban. Ilyen munkák például Leon Battista Alberti *Della Famiglia* c. műve, melyben a családban található különböző életkorra vonatkozó viselkedési mintákat taglal, de szintén fontos Baldassare Castiglione írása, ami az udvari életben belüli viselkedési normákról szól. Emellett nagy hatást gyakorolt többek között Petrarca munkássága is a jeles férfiak életének bemutatásának terén. Jelen volt továbbá a test és lélek kapcsolatának, illetve párbeszédének a vizsgálata, melynek

szintén platóni gyökerei vannak, és az itáliai szerzők mellett Janus Panninius költeményei között vagy a későbbi magyar puritán irodalomban is találni rá példát.

A reneszánsz morális antropológiának a továbbélését a protoprotesztáns városi központok (pl.: Annaberg-Bucholtz) nagyban segítették, hisz remek eszköznek bizonyult a különböző életkorokhoz köthető, romlott viselkedések kiemelésére, melyekkel a katolikusokat bírálták. Fel tűnő, hogy ekkortájt már több helyen szerepel a nőikkel foglalkozó morális antropológia, mint például a fent említett Annaberg-Bucholtzban található Szent Anna templom életkor ábrázolásain, Dürer valószínűleg velencei hatással bíró munkáiban vagy akár a magyar protestáns templomokban fellelhető allegorikus ábrázolásokon.

Előfordult, hogy az egyes életszakaszokhoz állati attribútumokat társítottak, amint azt Antwerpenben látni, de jelen van Machiavelli, Bethlen Gábor vagy Jan van Doesborch esetében is. Az emberi élet 100 éves időtartama és tíz korszakra való felosztása továbbra is jelen volt, mint azt az erről szóló népi játékból (Pamphilus Gengenbach: Zehn Alter) és a hozzá tartózó fametszetekből látni lehet. Minden életkornak megvolt a maga viselkedési mintája és a hozzá kapcsolódó felfogása. A gyermeket Nyugat-Európában „kis felnőttnek” tekintették, a játék legfeljebb a munka utáni enyhülést jelentette. Péter Katalin azonban pont az ellenkezőjére mutat rá Magyarország esetében, ahol a játék nem volt ilyen visszaszorított szerepben, de ugyanakkor a felnőtt kor magatartásait utánozta. A gyermeknek volt azonban egy negatív megítélése: értelmileg és erkölcsileg is kifogásolhatónak tartották őket, és a nagypolitikában kiszolgáltatott szerepük volt. A protestáns felfogás azonban pozitívabban közelítette meg őket, tisztábbnak és makulátlanabbnak tartották őket a felnőtteknél. Az ifjúkort több szempontból is a legfontosabb kornak tartották, akár katonáskodásról, akár a közjő szolgálatáról volt szó, míg a hajlott korban levőknek a tapasztalatok átadása volt a legfőbb feladata. Igaz, volt olyan nézet is, mely az idősebbek szerepének jelentőségét már megkérdőjelezte, ez leginkább a militáns morális antropológiáknál volt igaz.

A magyar morális antropológia atyjának Huszár Gált tartották, aki szintén a 70 éves élettartam híve volt. Olyannyira, hogy halálát is 70 éves korára jövendölte, ami akkorra be is következett. Fontos volt továbbá Laskai Csókás Péter, Foktövi János, Félegyházi Tamás és Bojthi Veres Gáspár munkássága. Comenius munkája valószínűleg nem sok hatást gyakorolt az országban. Az ez idő tájt renddé váló városok felé is születik morális antropológia, melyben Foktövi két fő irányt szab meg az ifjúságnak: a céhes mesterséget, illetve az ún. „szabados mesterségeket”(a szabad művészeteket), ezzel alighanem a prédikátor értelmiség képzését akarta elősegíteni. Létezett ugyanakkor a morális antropológiának egy militáns megközelítése is, melyet Foktövinél és Szatmárnémeti Tóth Mihálynál is olvashatunk. Ez kiemeli a hadrafoghatóság központi szerepét az életkor-felfogásoknál, valamint Tóth Mihály javasolja a „vitézi rend” hagyományos rendi szerkezetbe való beemelését. Maga a városi morális antropológia hatással volt a nemességre is, hisz azon nemesek, akik a városban házzal rendelkeztek,

vállalhatták az ún. „honoraciorok” kitaníttatását. Az erről szóló fejezetben a szerző egy 18. századi forrást közöl a Perényi levéltárból, mely szépen mutatja ennek a visszahatásnak a szellemét.

A mű ezután az Erdélyi Fejedelemség szempontjából tekinti át az időszemlélet és a morális antropológia fejlődését. Az erdélyi dinasztikus identitásban meghatározó szerepe volt a Hunyadi-kultusznak, melynek tetőpontja Báthory Zsigmond uralkodása alatt és II. Rákóczi Györgynél is jelen volt. Ennek is volt köszönhető a Hunyadi János nyughelyeként is szolgáló gyulafehérvári főtemplom állami kultuszhelyé válása. A dinasztia-kultuszának ugyancsak nagy volt a jelentősége, ezt legjobban a Bethlen-Rákóczi konfliktus idején lehet látni, amikor I. Rákóczi György megpróbálta visszaszorítani a gyulafehérvári Bethlen-kultuszt, és eközben a szembenállás hatására egy nyírbátori párhuzamos kultusz alakul ki a Bethlen család temetkezésének jóvoltából.

Az Erdélyi Fejedelemség történetében fellelhető életkorfelfogásokról a szerző rámutat a városi polgárság morális antropológiájával kapcsolatos összefüggésre. A gyermeknek ebben az esetben is fellelhető a negatív képe (pl.: Foktövi Jánosnál), ugyanakkor az iskolai és udvari színjátás, melynek egyre nagyobb szerepe lett a 19. századig, a felnőttkorhoz közelítette. Az ifjú és emberkorral kapcsolatban I. Rákóczi György írt bevezetőt, mely összefüggésben áll a városi morális antropológiával. A szerző az itt található megítélés fényében vizsgálja Berekszói Hagymás Kristóf és Bethlen Gábor életkorait. A vénkorral kapcsolatban Bethlen Gábor megjegyezte, hogy a portai hűség megtartására ez a legmegbízhatóbb korszak. Ez a nézet szemben áll a militáns szemlélettel.

A morális antropológia hagyományait híven őrizte Apor Péter, az 1736-os *Metamorphosis Transylvaniae* című nagy jelentőségű művében, és ugyanúgy megtalálható Bél Mátyás munkásságában is. A szerző rámutat, hogy Apor Péter és Bél Mátyás morális antropológiáját a művelődéstörténeti kutatás eddig nem kapcsolta össze, ami tehát további lehetőségeket jelenthet. A 18. század folyamán tovább gazdagodott a morális antropológia hagyománya, hisz például Bél Mátyást is az életszakaszokon kívül a társadalmi rétegek közti külső és belső tulajdonságok eltérése is érdekelte. Így többek között tőle kapunk információkat az öltözködésről, a női társadalom emblematizálásáról, valamint nemzet-karakterológiával szolgál a magyarokról, melyben kiemeli erényeit és egyben leszámol a „rebellis”-képpel, ami a magyarságról kialakult. Ez a fajta karakterológia elterjedt lett a 18. századi társadalmi tudatban, és a hasonló vizsgálatokat a nagypolitika is felkarolta.

A morális antropológiáknak termékeny táptalajt nyújtó nagycsaládmodelleket a 18. század folyamán egyre inkább az atomizált családmodell kezdte felváltani. Ezzel együtt észrevehetően csökkent a rokonsági szolidaritás is, aminek folyamata a Magyar Királyság területén már az Anjoukorban megkezdődhetett. A 18. századi bomlási folyamat megértéséhez nagy segítséget nyújtanak az ősgalériákkal foglalkozó kutatások, illetve Kazinczy Ferencnél is olvashatunk erre utaló jeleket. A kötet végén a morális antropológiák 19. századi irodalmi és művészeti utóéletéről, majd a

század második felétől egyre inkább tért nyerő tudományos vizsgálatokkal való kapcsolatokról olvashatunk.

Ez a gazdagon illusztrált kötet, mely mögött komoly eszmetörténeti és művésztörténeti kutatás, magyar, illetve külföldi szakirodalom, levéltári anyagok felhasználása áll, az eszmetörténet egy igen összetett és érdekes területére nyújt betekintést, valamint új szemszögből közelíti meg a témát. A szerzőre jellemző stilisztikai gördülékenység nemcsak érthetővé, de olvasmányossá is teszi a művet. A cím ellenére (*Élet-és időszemlélet a kora újkori Magyarországon*) a közép- és kora újkori Nyugat-Európa legalább akkora (ha nem nagyobb) hangsúllyal szerepel, mint Magyarország és Erdély. Ez azonban érthető, hisz a Magyar Királyságra hatást gyakorló nyugat-európai morális antropológiák és időszemlélet ismerete, megértése nélkül nem lehet foglalkozni azok itthoni sajátosságaival, továbbélésével. Emellett a szerző újabb kutatási lehetőségekre is felhívja a figyelmet, melynek köszönhetően remélhetőleg újabb munkák fognak születni.

(ism.: Szuromi Kristóf)

**Shvoy Lajos székesfehérvári püspök amerikai útja,
1937. Válogatott források.**

Szerk.: Mózesy Gergely – Nádasi Richárd. Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2013. (Források a székesfehérvári egyházmegye történetéből, IV.) DVD.

E kiadvány megjelenésének évében már aligha számít kivételesnek, hogy egy jelentős történeti forráspublikáció nem „papíron”, hanem elektronikus adathordozón lát napvilágot. Ezúttal is el lehet töprengeni azon, hogy a könnyebb kezelhetőség, a keresés időtartamát pillanatokra szűkítő, illetve az eltérő információhordozókat egyaránt publikálni képes elektronikus megjelenítés mikor szorítja ki a nyomtatott könyveket a történeti dokumentumkiadások világából (is), erre azonban nem térnék ki ezúttal részletesen. Már csak azért sem, mert napjainkban megszokottak kell minősítenünk ezt a kiadványtípust, hiszen egyre nagyobb számban jelennek meg nem pusztán gigantikus adattárak, kézikönyv- és monográfia-sorozatok, reprint lexikonok elektronikus újrakiadásai, hanem olyan publikációk is, amelyeket eleve CD-re vagy DVD-re szántak az alkotóik. A képek, reprintek, filmfelvételek együttes elektronikus közzétételének módszertana még csak gyermekcipőben jár, de alighanem a közeljövőben ennek a „műfajnak” is kialakul olyan irodalma, mint pár évtizeddel ezelőtt a kizárólag nyomtatott kötetekben való forráskiadásnak.

A Shvoy Lajos székesfehérvári püspök 1937-es amerikai útját dokumentáló kiadvány mindenképp e típus szerencsés kézzel, jól szerkesztett képviselői közé sorolható. A CD-, illetve DVD-ROM-on megjelenő publikációknál kiemelten fontos követelmény az áttekinthetőség, vagyis hogy a technikai lehetőségek tárházát megnyitó forma ne menjen a tartalom rovására. Az alapvető cél ugyanis nem pusztán az olvasót multidézésre készítő szórakoztatás, hanem a források filológiai alapos, értelmező közzététele, a források keletkezését és kritikáját tartalmazó kísérőtanulmány stb. megfelelő színvonalú megjelenítése.

A nyitóoldalon az olvasó figyelmét szerencsésen a témára irányító *Film* tekinthető meg, amely nemcsak a püspök pasztorációs útjának dokumentálása, hanem a korabeli amerikai hétköznapiakat megörökítő, dokumentatív alkotás. A nézőt alapos információkkal látja el az 1930-as évek végének amerikai utcaképéről, az öltözetekről, a tipikus és kevésbé tipikus társadalmi rétegek képviselőiről. Történész szemmel nézve nemcsak érdekes, hanem kifejezetten a kort sokoldalúan megidéző alkotás is, köszönhetően annak, hogy Shvoy püspök egyik amerikai útitársa, Szabó János plébános lelkes amatőr filmes volt, a püspöki hagyatékban pedig viszonylag jó minőségben ránk maradt a műve. (A kiadványban természetesen digitálisan felújított, feliratozott változatát tekintheti meg az érdeklődő.)

A kiadvány következő menüpontja az *Amerikai levelek* címet viseli. Kattintás után elsőként Shvoy Lajos ilyen címmel kiadott gyűjteményes kötetének facsimile kiadását tölthetjük le. A püspök ugyanis útjáról rend-

szeresen informálta itthon maradt híveit, részletes beszámolókat küldött a tapasztalatairól, benyomásairól, az amerikai magyarság (különösen az ottani katolikusok) élettapasztalatairól. E ponton érdemes felidézni ennek a különösen izgalmas püspöki vizitnek a kiváltó okait, melyeket a könyve előszavában Shvoy is kifejt. A székesfehérvári püspök töltötte be az országhatárokon túl élő magyar katolikusok lelki gondozását, az anyaországgal való kapcsolattartását 1861 óta koordináló hitbuzgalmi egyesület, a Szent László Társulat elnöki tisztségét. Nem véletlenül őt kérte fel a magyar püspöki kar, hogy látogassa meg az amerikai magyar katolikusok közösségeit az 1938. év nagy eseményeire (Szent István év, a Budapesten tartandó XXXIV. Eucharisztikus Világkongresszus) való tekintettel. A március végétől augusztus elejéig tartó, bő négy hónapos Shvoy-utazás még a 20. század egyháztörténetészei előtt is viszonylag kevésbé ismert – pedig valóban több szempontból is izgalmas – a szakmai, illetve az érdeklődő nagyközönség számára egyaránt. Már a vizit ténye is az, a részletesen dokumentált utazás tanulmányozása pedig lapról lapra erősíti az olvasót ebben a meggyőződésében. Gondoljunk csak bele: 1937 tavaszán–nyarán az erőt sugárzó náci Németország dominálta Európát, bár még legfeljebb csak viharfelhők voltak érzékelhetők az öreg kontinens lakói számára. Shvoy püspök és az amerikai magyarok találkozása két külön „világ” randevújának számított, hiszen az új hazában otthonra lelő kivándorlók (nem függetlenül persze a kivándorlás idejétől és motivációjától) többnyire más életszemléletet, társadalomfelfogást képviseltek – ugyanakkor e találkozásokat a nemzeti közösséghez és a katolikus egyházhoz való együttes tartozás motiválta. Kimondva–kimondatlanul Magyarország képviselője utazott az Egyesült Államokba, vagyis egy kis, éppen jobbra tolódó közép-európai autoriter rezsimből a kor nyugati demokráciáját megtestesítő nagyhatalom városába (Amellyel néhány év múlva Magyarország ellenséges katonai szövetségben találta magát.). Maga Shvoy is úgy tekintett útjára, mint az egyházpásztorációs célok mellett valódi diplomáciai küldetésre, ahogy a kötet előszavában írja: „A megbízás elfogadására és lelkes teljesítésére sarkallt a rendkívüli nemzeti szempont is. A megcsontított és megalázott magyar nemzet képviselőjében a 900 éves Szt. István-jubileum előestéjén követségben járni az Újvilágban, a világ leggazdagabb népénél szót emelni drága magyar hazánk és igazunk érdekében [...] egészen kivételes és megtisztelő megbízás volt, amelyre magyar szívünk egész hűségével és lelkes szeretettel vállalkoztunk.” Persze nem szabad elfeledkezni arról, hogy a legfontosabb motiváció mégis az amerikai katolikus magyarokkal való kapcsolatfelvétel, buzdításuk az eucharisztikus világkongresszuson (a magyar katolicizmus kiterjedt voltának demonstrálásában) való részvételre, továbbá az itthoniak anyagi támogatására. Bár ez utóbbi témát a kortárs egyháziak többnyire szemérmesen kezelik, a magyarországi katolikus egyházi vezetők gyakran próbáltak az „amerikás” hittestvéreiktől anyagi támogatást szerezni, ahogy ezt egyébként Bangha Béla 1920-as évekbeli újvilági útjai is bizonyítják.

Az *Amerikai levelek* műfaját illetően maga Shvoy szabadkozik: „nem útleírás, nem is napló ez a levélsorozat” – írja, és úgy véli, még Amerika

ismertetését is hiába keresné benne olvasója (Bár utóbbi szerzői túlzás, nagyon gyakran ragadták meg a levélíró püspök figyelmét az amerikai élet kívülálló számára fontos és feltűnő jellegzetességei, akár apróságai.). Felesleges szabadkozásnak tűnnek Shvoy azon szavai is, amikor műve kisebb irodalmi értékéről beszél, stílusának fogyatékosait pedig azzal magyarázza, hogy feljegyzéseit egy feszített ütemű, fáradtságos utazás rövid szüneteiben vetette papírra. A könyvet elolvasva mindez teljesen alaptalannak tűnik. A püspök rendkívül színes, közvetlen stílusban írta meg beszámolóit, a részletekre is figyelt, személyes hangvétele, a vele törtétek aprólékos megörökítése pedig arra utal, hogy valóban nemcsak tájékoztatni, hanem mintegy „magával vinni”, vagyis az úti élményekben is részesíteni akarta a székesfehérvári egyházmegye híveit. A 33 db terjedelmes levél szinte minden mondatán érezni, hogy „haza” beszél, lelkesen és nagy terjedelemben számol be például az amerikai magyar katolikusok hitbuzgóságáról, az eleven és tartalmas egyházközségi hitéletéről, a hazaszeretet lépten-nyomon tapasztalt megnyilvánulásairól. Amerikával kapcsolatosan gyakran igyekszik visszaigazolni itthoni sztereotípiákat, például a pénz (a „biznic”) meghatározó szerepéről, a gazdasági szabadság előnyeiről és korlátairól stb. Shvoy erőteljesen képviselte a Horthy-kor meghatározó „kereszténynemzeti” ideológiáját, például az amerikai politikai pártok, szakszervezetek stb. minősítésekor, a kommunistáktól való félelem megszólaltatásakor, vagy amikor arról ír, hogy az amerikai sajtó is a „nemzetközi zsidóság kezében van” stb. A levelekhez immár itthon fűzött *Epilógus*ában a több százszoros magyar kivándorlást az 1918 előtti „liberális magyar politika nemtörődőmségével”, „vakságával” magyarázta, továbbá azzal, hogy tömegeket fosztott ki vagyonából a „szabadjára engedett zsidó mohóság és lelkiismeretlenség”. De ilyen elfogultságok mellett Shvoy éles szemmel vette észre az amerikaiak szabadság-szeretetét, felszabadult, könnyed és alapvetően optimista életszemléletét, az amerikai oktatási rendszer – Magyarországét messze felülmúló – eredményességét, a válságból sikeresen kilábaló gazdaság teljesítményeit stb. A levélfűzér az utazás egyenletes és egységes dokumentálása, igazi kuriózum-gyűjtemény, sok szempontból tanulságos kordokumentum.

Ugyanebben a menüpontban találjuk még az *Amerikai levelek* eredeti címlapképét (egy érdekes, bár kissé amatőr krétarajzot), valamint azt az óriási fényképanyagot, mely ugyan megjelent a kötet egykorú kiadásában, azonban igen gyenge minőségben. Szerencsére a Shvoy-hagyaték ezekből is megőrizte az eredetieket, amelyeket a gondos szerkesztésnek köszönhetően éles minőségben, alapos kísérő információk mellett élvezhetünk. A kép-gyűjtemény is igazi „csemege” a kor iránt érdeklődőknek, hiszen nemcsak Shvoy útjának alapos dokumentációját kapjuk, hanem amerikai városképeket, még ott is vadonatújnak számító utcák, középületek, autópályák, stadionok, templomok és lakóépületek megörökítését, magyar közösségek csoportképeit, számos portrét és eseményfotót. Megtekinthetők „lapozgatással” és diavetítés-módban is, egy-egy kattintással a képaláírások legördíthetők, a fotók nagyíthatók. Még mai szemmel nézve is lenyűgözőek a metropoliszok felhőkarcolói, a kikötők, autótutak, képzelhetjük az 1930-as

évek magyar olvasóinak nézőpontjához képest mindez milyen élményt jelentett.

A szerkesztők továbbá (indoklásuk szerint a „későbbi filológiai kutatók elősegítésére”) facsimilében közölték az *Új Fehérvár* c. egyházmegyei újság azon lapszámait, melyekben eredetileg a Shvoy-levelek (nem teljes körűen) napvilágot láttak. Kétségtelenül lehetnek érdekességei a levelek kétféle közléséből fakadó összehasonlításnak vagy az újság egyéb, a Shvoy-írásokkal azonos oldalakon közölt cikkei olvasásának, mégsem érezzük ezt a megoldást teljesen szerencsésnek. A DVD-kiadáskor csábítóbb facsimile-közlés amúgy is óhatatlanul az „ízlések és pofonok” világába tartozik, e sorok írója jobbnak látta volna legalább az egyik – kétségtelenül az „eredetiséget” sugalló, korfestő hatású – szkennelés helyett a szöveg átírását olvasni. Ez utóbbi megoldás ugyanis lehetővé tette volna a dokumentum folyamatos értelmező jegyzetekkel való ellátását, a mai központosági szabályokhoz alkalmazkodó szövegközlés pedig a modern olvasó számára az értelmezést. Persze a facsimile alkalmazása – ebben a jól olvasható formában – abszolút helyénvaló eljárás, legfeljebb a majdani módszertani vitáknak kell abban állást foglalni, melyiket preferáljuk.

Visszatérve a fő menüsorhoz, a *További források* pont alatt vegyes profilú és tematikájú gyűjteményt talál az olvasó. Például egy újabb terjedelmes fotógyűjteményt, szintén Shvoy hagyatékából, amely amerikai katolikus egyháziak portréit, épületek, közgyűjtemények megőrkítéseit tartalmazza, remek szerkesztésével és kezelhetőségével kapcsolatosan csak ismételhetjük a fentebb mondottakat (Talán a két fotótárat egymás mellett is meg lehetett volna jeleníteni.). A következő kattintás ismét csak kuriózumok sorával lepi meg az olvasót. Shvoy amerikai útítársai (az említett Szabó János mellett Wenckheim Frigyes jáki apát) folyamatosan gyűjtötték az utazást dokumentáló magyar és angol, egyházi és világi lapok cikkeit, melyeket egy albumba ragasztva adták át „A Magyarországi Eucharisztikus Congresszus fáradhatatlan apostolának”. A Shvoynak szánt ajándék album a ma történésze számára a főpapi vizit recepcióját, hatásvizsgálatát lehetővé tevő – jóllehet a teljesség igényét talán nélkülöző – kincsesbánya.

A kiadvány szerkesztői láthatóan törekedtek arra, hogy az olvasó minél teljesebb képet kapjon Shvoy útjáról. Emellett valóban korfestő hatású a magyar papok küldöttségét a tengerentúlra, illetve visszaszállító Rex és Conte di Savoya olasz luxus-óceánjárók részletes dokumentálása (Találunk itt a hajókról készült turisztikai prospektust, programfüzetet, mérnöki pontosságú „robbantott” szerkezeti ábrát, sőt még étlapot is!). Lenyűgöző bepillantást enged a korba a Shvoy által forgatott 1930. évi New York-i útikalauz facsimiléje is, mint az utazás részleteit megőrkítő forrásközlés. De külön menüpont alatt találjuk a Shvoynak útja során ajándékozott műtárgyak fényképeit, leírásait (van, amelyik időközben eltűnt), sőt még azoknak a kis angol füzeteknek, aprónyomatványoknak a másolatait is, amelyeket a püspök kapott amerikai egyházi személyektől.

Izgalmasabb gyűjtemény található *Az út emlékezete* menüpont alatt. Másolatban megtaláljuk itt a Shvoy hazaérkezését dokumentáló sajtócikkek gyűjteményét zömmel a helyi sajtóból (*Új Fehérvár*, *Székesfehérvári*

Friss Újság), de külföldi lapokból (*Amerikai Magyar Népszava*) is. A püspök első nyilatkozatairól, fogadtatásáról készült dokumentumok fontos kiegészítései az utazásnak, illetve annak lezárásának. Külön kattintással érhető el a püspöki kar 1937. októberi értekezletéről készült egykorú jegyzőkönyv-részletnek, valamint Shvoy püspök Serédi Jusztinián esztergomi érsekhez intézett négyoldalas beszámolójának másolata. Utóbbi elemzése és méltatása különösen fontos, érdemes lett volna jobban kiemelni. A többi közölt Shvoy-dokumentummal ellentétben ez ugyanis nem a nyilvánosság-
nak készült, és a püspök nemcsak a sikerekről, hanem a – szinte kizárólag egyházi vonatkozású – gondokról, megoldandó feladatokról is értekezett, javaslatokat is tett. (Például a paphiány, a segítség nélkül kilátástalan helyzetbe kerülő kivándorlók lelki gondozása, a szabadosság stb. vonatkozásában.) A szerkesztők újraközölték (kivételesen nem facsimilében, hanem a 2002-ben már megjelent Shvoy- emlékirat kiadásából) a püspök visszaemlékezésének az amerikai útra vonatkozó részét is.

A főmenü *Tanulmány* menüpontja tartalmaz egy ugyanilyen című almenüt, valamint egy *Függelék*et is. Előbbi lényegében a Shvoy-missziót bemutató, értékelő kísérszöveg, Nádas Richárd 2011-ben megvédett egyetemi szakdolgozatának részlete. A *Függelék*ben találjuk a Szent László Társulat 1937. évi évkönyvének néhány (értelemszerűen az amerikai magyar lelkészek névsorát tartalmazó) oldalát másolatban, valamint egy, az utóbbiakat részletesebben, lexikonszerűen bemutató, életrajz-gyűjteményt, mely Máté Anita *Az amerikai magyar katolikusok és az óhaza (1918-1939)* c. 2011-es monográfiáján alapul. A menüpont tartalmaz még egy, hasonló forráskiadványban elengedhetetlen, ajánló bibliográfiát, továbbá – dicsérve a szerkesztők alaposágát – egy szöveges felsorolást Shvoy amerikai útjának állomásairól, a kapcsolódó időpontokkal, valamint mindenek térképre vetített változatát. A kettő külön-külön is meggyőző volna a négy hónap alatt felkeresett több mint 80 amerikai helyszín meglátogatásának fáradságairól, így együtt pedig tanulságos illusztrációja a székesfehérvári püspök 1937-es vállalkozása nagyságának.

A kiadvány jó szívvel ajánlható a 20. századi egyháztörténet iránt érdeklődőknek, de azoknak is (ittthon és az Újvilágban), akiket a magyarság Amerika-képe, a kivándorlók (rég és új hazához egyaránt, kettős identitással ragaszkodó) sajátos világa vagy a korabeli Egyesült Államok érdekel. Azt pedig csak remélni tudjuk, hogy a székesfehérvári egyházmegye kiadványa másokat is a szűkebb s tágabb „szakmában” a történeti források elektronikus publikációjában rejlő lehetőségek keresésére és kiaknázására sarkall.

(ism.: Fazekas Csaba)

**Vallás, politika, identitás. Szerk.: S. Szabó Péter – Grünhut Zoltán.
Pécs, Publikon Kiadó, 2010. 187 old.**

Az olvasó egy konferenciakötetet tart a kezében, amely kötetben a 2009. április 3-án *Vallás, politika, identitás* címmel a PTE BTK Politikai Tanulmányok Tanszék szervezésében Pécsen megrendezésre került tudományos konferencián elhangzott előadások írásos változatai kerültek elhelyezésre. A kötet 15 hosszabb-rövidebb tanulmányt tartalmaz, melyek kapcsán bepillantást nyerünk a szerzők kutatási témáiba az elhangzott előadásaik summázott írásbeli változata alapján. A tartalomjegyzékből megtudjuk, hogy a kiadványban több az egyetemes tematika alapján készült dolgozat, mint a hazai tárgykörben született írás. Tehát ez jól tükrözi a konferencia „missziójának” széles spektrumát, melyen keresztül megismerhetünk sok olyan kutatót, akik többségében az univerzális kontextust helyezik előtérbe.

Az első dolgozat CSEPREGI ANDRÁS tollából a *Vallási identitás és demokratikus politika – történet, tematika, párbeszéd* címet viseli. A legterjedelmesebb tanulmány, mely, ha úgy tetszik, historiográfiai áttekintése a témának. Megkísérli összehozni a konferencia címének és belső tematikájának kapcsolódási pontjait, illetve bemutatni azokat a személyiségeket, akik hatást gyakoroltak a tudományra.

A következő tanulmány S. SZABÓ PÉTERNEK, a kötet egyik szerkesztőjének tollából *A tolerancia megalapozása a világvallásokban*. Bevezetőjében vázolja témáját, ahol a szerző optimistán aktualizálja mondanivalóját, miszerint „a tolerancia problémakörénél kevés aktuálisabb téma található manapság.” Abban a tekintetben igaza van S. Szabónak, hogy a tolerancia a 21. század elején teljesen divatos szóhasználat a politikai, vallási kommunikációban. Frázis toposzokon túl azonban valóban akadnak kevés kivételt képező egyének, akik komolyan használják a tolerancia kifejezést. Majd a dolgozata második felében szisztematikusan elemzi a világvallások tolerancia-felfogását, s kimutatja, hogy a világvallások alapelveiben ez hogyan kap szerepet.

TUKA ÁGNES *Az európai identitás – vallási gyökerek* című munkájában a második világháborút követően egészen napjainkig zajló európai integrációs folyamatokat vizsgálja, illetve mutatja be. Tuka remek érzékkel ragadja meg a lényegét. Ismerteti az Európai Unió alkotmányának vitájában a nagy keresztény gyökereket, illetve azok mentén megjelenő töréspontokat.

A kötet negyedik munkája RAGADICS TAMÁS *A vallási szervezetek szerepe a szociális gondoskodásban a hátrányos helyzetű kistélepléseken*. A szerző tanulmányában az egyház közösségformáló, valamint megtartó szerepét vizsgálja a dél-baranyai kistélepléseken. Ragadics dolgozata erősen gyakorlatias jelleget visel, valamint meglehetősen problémaorientált is. Jó kérdésfelvetéssel dolgozik, illetve igyekszik minden oldalról körbejárni témáját, ez dolgozatának egyes fejezeteiből is világosan tükröződik: „erősségek”, „gyengeségek”, „lehetőségek”, „veszélyek” (SWOT-analízis).

SOMODI IMRE *A felszabadítás teológiája* címmel ír a „sajátosan latin-amerikai vallási képződményről”, amely egyáltalán nem egy hétköznapi téma. Dolgozatának háttérében a mozgalom történetének bemutatása áll, ábrázolja a dél-amerikai társadalmakban az egyházi és szociális törekvéseket, ahol a vallási mozgalmak erős baloldali, marxista töltetet kaptak, illetve részletesen kitér a teológiai vonatkozások ismertetésére. Munkájában szól arról, hogy a vallás és a társadalmi progresszió milyen érdekes és sajátos módon kapcsolódik össze.

A hatodik és egyben legszemélyesebb tanulmány a kötetben FARKAS LAJOS a *Karacs, Kő, Sepse* című. A szerző nem titkolja személyes indíttatását a témában egy elkeseredett „harcról” a délvidéki református egyház kapcsán. Talán ez a kötet legszomorúbb és egyben problémaorientáltabb írása, mely sajnálatosan igazán aktuális is. Farkas felhívja a figyelmet a határon túl élő magyarság mindennapi nehézségeire. A lassan elmorzsolódó kisebbség helyzetének megvilágítása korántsem derűs dolog, de bemutatása igazán hasznos és szükséges.

A következő dolgozat GRÜNHUT ZOLTÁN, a kötet másik társszerkesztőjének írása a *Liberális anticionizmus – erkölcsös antiszemitizmus?* címet viseli. Grünhut munkája első felében alaposan bemutatja a 20. század második felének az antiszemitizmussal kapcsolatos történetét. A szerző egyenlőségjelet tesz az anticionizmus és az antiszemitizmus közé, amely nem kellően differenciált – és kissé tendenciózus – álláspont.

A kötet nyolcadik és egyben legrövidebb munkája TARRÓSY ISTVÁN *Az afrikai közösségi hitvilág ereje – Egy tanzániai példa: albinógyilkosságok* című írása. Igazán érdekes téma, ki gondolná, hogy a 21. században ilyen primitív hiedelmek még élnek, és ezek kapcsán ilyen ostoba gyilkosságokat képesek elkövetni. Továbbá a szervkereskedelemhez hasonlatos módon árusítják az emberi test egyes lecsontolt darabjait a fetisizmus céljaira.

GLIED VIKTOR *Ökológizmus – a 21. század hite?* című dolgozatának bevezetésében felvázolja, hogyan állította az ember a gazdaság szolgálatába a természetet. A szerző azonosul Erdő Péter bíboros véleményével, miszerint az emberiség a felelőtlen környezetkárosítással a következő generációk életét veszélybe sodorja. Munkájában a katolikus egyház környezetvédelemmel kapcsolatos szerepét hangsúlyozza. Aktuális és napirenden lévő, modern téma.

A tizedik dolgozatot KASZNÁR ATTILA készítette *Vallásosság Kínában* címmel, amely cáfolja a kínai vallásossággal kapcsolatos sztereotípiáinkat. A szerző bemutatja az ország vallási sokszínűségét és szinkretizmusát. Kevés irodalomból dolgozott. Kissé ismeretterjesztő jellegű írás, azonban Kasznár a kínai vallásosságról mégis érdekes, jó összefoglalást készített.

HOSSZÚ HORTENZIA *A vallás nemzetépítő szerepe Indiában* című tanulmánya a távoli India 20. század első felének világába kalauzolja el az olvasót. Munkájában alapfogalmakat tisztáz, melyek a laikusok számára érthetővé teszik a szöveg értelmezését. Úgyesen bemutatja a folyamatot, mely alapján a hindu vallási elemek beépültek Gandhi mozgalmába, és azok szerepet játszottak abban, hogy Gandhi törekvésein keresztül integ-

rálni tudta az indiai társadalmat. Hosszú szól Gandhi aszkétikus példamutató életéről is.

A tizenkettedik dolgozat SCHMIDT ANDREA tollából *A vallás szerepe Lengyelország térfejlődésében*. Rendkívül érdekes téma izgalmasan kifejtvé. Schmidt hangsúlyozza azt, hogy a lengyel nemzet milyen módon maradhatott fent Európa nagy nemzetei sorában. A legnehezebb szovjet elnyomásban is megőrizték katolikus identitásukat. A szerző jól strukturálta mondanivalóját széleskörű forrásbázisra támaszkodva.

BARANYAI NÓRA, bár politológiai dolgozatot készített, történeti szempontból az úgynevezett „Zeitgeschichte” műfajában írja meg az *Abortuszpolitika Lengyelországban* című dolgozatát. A stílus nagy népszerűségnek örvend manapság. A szerző hangot ad annak, hogy a lengyel társadalom differenciált az abortuszkérdésben, ellenben politika és vallás össze kell, hogy fonódjon ezen a téren. Mondandóját, melyet a napi politika mélységéig vizsgál, diagramokkal és grafikonokkal illusztrálja.

Napjainkban a figyelem középpontjában állnak azok a kutatások, melyek a szocializmus időszakában az állam és egyház viszonyát vizsgálják. A kötetben is helyet kapott két egymástól független tanulmány, melyek mégis összefüggenek egymással. Az utolsó előtti dolgozat LUKÁCS MIKLÓS *Adalékok az 1945 utáni magyar állami egyházpolitikához* egy mikrotörténet, amelyben egy konkrét személy tevékenységén keresztül nyerhetünk bepillantást a Borsod-Abaúj-Zemplén megye egyházügyi megbízottjának jelentéseibe. Lukács írásából világosan tükröződik a komoly kutatómunka, valamint, hogy a szerzőnek már vannak tapasztalatai a történeti kutatás terén. Izgalmas téma, mely kapcsán Lukács maga is megjegyzi, hogy a kutatónak megfelelő körültekintéssel kell eljárnia eredményeinek feldolgozása és publikálása során.

RÁTZ TIBOR *A Mindszenty-per* c. írásán keresztül immáron sokadik interpretációját olvashatjuk Mindszenty koncepció perének. Ebben a témában Balogh Margit és a 2009-ben elhunyt Gergely Jenő már jelentős eredményeket értek el, melyeket felülírni korántsem könnyű feladat. A szerző munkájában megelégszik az eddigi kutatási eredmények összeállításával.

Az ismertetett kötetben minden tanulmány végén fellelhető a szerzők által készített felhasznált irodalmak regisztere, melyben az olvasó kedvére tájékozódhat. Viszont, ha lehet a recenzensnek egy kritikai véleménye, akkor itt jegyeznél meg, hogy kevesli az illusztrációkat, és hiányolja a képeket, a fényképeket a könyvből. Az lehetséges, hogy a hiányosság nem a szerkesztőket, szerzőket terheli, hanem a manapság szinte már általánossá váló nehéz, kiadói pénzügyi kondícióknak tudható be.

Ajánlom ezt a kötetet minden olyan olvasónak, aki érdeklődést mutat vallás, politika, politológia, sőt szociológia iránt, illetve azon túl is mindenki haszonnal forgathatja.

(ism.: Kárbin Ákos)